

'Geloven in ontwikkeling'

Een onderzoek naar visies op religie en
ontwikkeling

Afstudeeronderzoek Godsdienstwetenschap
Rijksuniversiteit Groningen

Pauline A. Eggink
augustus 2007

Begeleiders:
Dr. M.W. Buitelaar
Drs. A. Papineau Salm
Prof. dr. I. Hutter

Godsdienstwetenschap

2007

'Geloven in ontwikkeling': Een
onderzoek naar visies op religie en
ontwikkeling / Pauline EGGINK –

‘Geloven in ontwikkeling’

Een onderzoek naar visies op religie en
ontwikkeling

Afstudeeronderzoek Godsdienstwetenschap
Rijksuniversiteit Groningen

Pauline A. Eggink
s1073230

augustus 2007

Begeleiders:
Dr. M.W. Buitelaar
Drs. A. Papineau Salm
Prof. dr. I. Hutter

“On n’est pas développé, on se développe”

Ki Zerbo

Inhoudsopgave

Voorwoord	i
1. Inleiding	1
1.1 Inleiding	1
1.2 Kennismaking met religie en ontwikkeling	2
1.3 Doel van het onderzoek	2
1.4 Interviews	3
2. Reflecties op vertogen: ontwikkeling, religie en secularisatie	5
2.1 Inleiding	5
2.2 Geschiedenis van de Nederlandse Ontwikkelingssamenwerking	5
2.3 Religie binnen het Nederlandse ontwikkelingsbeleid	13
2.4 Vertogen rondom ontwikkeling en religie	15
2.5 Samenvatting	22
3. Kenniscentrum Religie & Ontwikkeling	25
3.1 Inleiding	25
3.2 Ontstaansgeschiedenis	25
3.3 De participanten van het Kenniscentrum	26
3.4 Motivatie voor het oprichten van het Kenniscentrum	29
3.5 Doelstelling en visie	30
3.6 Organisatie	31
3.7 Werkplannen en resultaten	32
3.8 Samenvatting	32
4. De spelers aan het woord	34
4.1 Inleiding	34
4.2 Visies op ontwikkelingssamenwerking en religie	35
4.3 Samenwerking	42
4.4 De toekomst	47
4.5 Samenvatting	49
5. Conclusies	52
5.1 Inleiding	52
5.2 Ontwikkelingssamenwerking	52
5.3 Kenniscentrum Religie & Ontwikkeling	53
5.4 Vertogen	53
5.5 Eénheid in verscheidenheid	54
Bibliografie	57

Voorwoord

*De ware ontwikkelingsreis is geen speurtocht naar nieuwe landschappen,
maar waarnemen met nieuwe ogen¹*

Vanuit mijn interesse in mensen, culturen, religie en ontwikkelingssamenwerking heb ik aan het begin van mijn scriptieperiode gekozen om het onderwerp religie en ontwikkeling te bestuderen. Hoewel ik de afgelopen maanden regelmatig uitkeek naar mijn afstudeerdatum heb ik genoten van het onderwerp. Iedere keer leerde ik meer. Dit uitte zich in de reis naar Tanzania die ik in januari van dit jaar maakte om aan een project over jongeren & hiv/aids mee te werken. Ook tijdens het rondreizen in Cambodja bekeek ik de wereld met de kennis die ik al die tijd had opgedaan. Religie is in veel landen zichtbaar verweven met het dagelijks leven. De foto op de voorkant laat dit zien. De levendige discussies met vrienden en bekenden bevestigen dat de keuze voor het onderwerp religie en ontwikkeling de juiste is geweest!

Mijn scriptie heb ik geschreven, maar niet zonder de hulp van anderen. Ik wil dan ook graag een aantal mensen bedanken. Allereerst wil ik mijn hartelijke dank uitspreken naar de mensen met wie ik interviews heb gehouden. Dit zijn de participanten van het Kenniscentrum Relige & Ontwikkeling, Gerrie ter Haar van het ISS en ambtenaren van het Ministerie van Buitenlandse Zaken. Bedankt voor jullie tijd en openheid om met mij over dit onderwerp te spreken. Het heeft mij de gelegenheid gegeven om dit interessante onderzoek te doen.

Hartelijk bedankt ook Marjo, Aagje en Inge voor jullie begeleiding bij het schrijven. Jullie feedback hield me scherp en de motiverende woorden had ik niet willen missen. Wat ik zo leuk vind aan de combinatie van jullie drie als mijn begeleiders, is dat de cirkel van mijn studietijd nu rond is. Ik ben immers begonnen als geograaf (Inge), overgestapt op de godsdienstwetenschap (Marjo) en uitgekomen bij ontwikkelingssamenwerking (Aagje). Zo zie je maar hoe deze terreinen met elkaar verbonden zijn.

Andere mensen die ik bedanken wil zijn allereerst mijn ouders, Jans en Aly. Paps en mams bedankt voor jullie steun en vertrouwen al die jaren. Het heeft even geduurd, maar nu is ook jullie jongste klaar met studeren. Vrienden had ik in deze periode niet willen missen. Brenda, heel fijn dat je tijdens mijn onderzoek mee hebt willen denken als 'partner in crime' én als vriendin. In onze studietijd hebben we regelmatig samengewerkt aan interessante projecten. Hopelijk blijven die ook na dit afstuderen komen. Judith, Kathelijne en Marleen bedankt voor jullie luisterend oor en bemoedigende woorden. Nu zijn we alle vier klaar, ik sluit het rijtje. Lieve

---

¹ Marcel Proust

Michel, ik bedank jou als laatste maar zeker niet als minste. Ik wil je bedanken voor je steun en ruimte om mezelf te ontwikkelen.

Den Haag, augustus 2007

Pauline Eggink

1 Inleiding

1.1 Inleiding

Voormalig minister voor Ontwikkelingssamenwerking, Agnes van Ardenne (CDA), liet tijdens speeches en op andere manieren in de media regelmatig merken dat ze het van groot belang vond dat er meer aandacht zou komen voor religie binnen ontwikkelingssamenwerking. Religie is volgens haar een blinde vlek in het ontwikkelingsbeleid. In een krantenartikel uit het NRC Handelsblad van september 2005 kwam dit in een paginagrote samenvatting van een toespraak naar voren. Deze toespraak hield zij bij de opening van de Cordaid, ICCO, en ISS conferentie 'Religie: een bron voor mensenrechten en ontwikkelingssamenwerking'. In deze toespraak schrijft zij dat goede ontwikkelingssamenwerking onmogelijk is als daarbij geen oog voor religie is. Religie wordt steeds vaker geassocieerd met terrorisme maar inspireert wereldwijd iedere dag nog veel mensen aldus Van Ardenne. Religie zou volgens Van Ardenne vaker bekeken moeten worden als onderdeel van de oplossing in plaats van als onderdeel van het probleem.¹ Ook bij diverse organisaties die zich bezighouden met ontwikkelingssamenwerking leeft de gedachte dat er meer aandacht besteed moet worden aan religie binnen de ontwikkelingsproblematiek. Sinds 2002 heeft het Bureau Beleidsvorming Ontwikkelingssamenwerking (BBO) met deskundigen op het gebied van religie en ontwikkeling op het ministerie van Buitenlandse Zaken over dit onderwerp gediscussieerd. Dit mondde op 16 november 2005 uit in de oprichting van het Kennisforum Religie & Ontwikkelingsbeleid tijdens de internationale conferentie 'Faith-Based Peace-Building'². Dit Kennisforum is een initiatief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken, Bureau Beleidsvorming Ontwikkelingssamenwerking en een aantal NGO's zoals ICCO, Prisma en Kerk-in-Actie.

Ongeveer tegelijkertijd met het ontstaan van het Kennisforum is een aantal andere organisaties (Cordaid, ICCO, Islamitische Universiteit Rotterdam, Institute of Social Studies, Oikos en Seva Network Foundation) een aantal jaren geleden een soortgelijk initiatief begonnen. Ook deze organisaties zijn een samenwerkingsverband aangegaan op het gebied van religie en ontwikkeling. Hieruit is het Kenniscentrum Religie & Ontwikkeling ontstaan. Het Kenniscentrum Religie & Ontwikkeling en het Kennisforum Religie & Ontwikkelingsbeleid onderhouden een gezamenlijke website: www.religion-and-development.nl.

---

¹ A. van Ardenne, 'Het is kortzichtig om religie te verwaarlozen', in: *NRC Handelsblad* (10 september 2005).

² Georganiseerd door het Ministerie van Buitenlandse Zaken en Instituut Clingendael.

1.2 Kennismaking met religie en ontwikkeling

Tijdens mijn stage bij het Ministerie van Buitenlandse Zaken³ was ik aanwezig bij de conferentie 'Religion and Development'⁴. Deze conferentie was de afsluiting van drie expertmeetings en een miniconferentie georganiseerd door Cordaid, Oikos, het Institute of Social Studies en de Islamitische Universiteit Rotterdam. Naar aanleiding hiervan werd duidelijk dat er behoefte was aan een Kenniscentrum voor religie en ontwikkeling. Als godsdienstwetenschapper met interesse voor ontwikkelingssamenwerking werd ik meteen geprikkeld door dit thema. Ik hield het in mijn achterhoofd en toen ik op zoek was naar een thema voor mijn scriptieonderzoek vielen de stukken op hun plek; het onderwerp religie en ontwikkeling wilde ik graag nader onderzoeken. Ik heb besloten mij daarbij vooral te richten op het Kenniscentrum Religie & Ontwikkeling. Daarbij zal ik het andere initiatief op dat gebied, Kennisforum Religie en Ontwikkelingsbeleid, niet helemaal buiten beschouwing laten. De twee zijn immers nauw met elkaar verbonden. Mijn interviews hebben plaatsgevonden tussen maart en augustus 2006. Dit is in de periode dat Agnes van Ardenne minister voor Ontwikkelingssamenwerking was. In dat kader moeten de uitkomsten van mijn onderzoek dan ook gelezen worden. Inmiddels is er sinds februari 2007 een nieuwe minister voor Ontwikkelingssamenwerking aangetreden in het Kabinet Balkenende IV. Dit is PvdA minister Bert Koenders. Ik ben erg benieuwd naar zijn beleidsmatige keuzes met betrekking tot het onderwerp religie en ontwikkeling. Omwille van de afbakening van mijn onderzoek laat ik dit liggen voor vervolgonderzoek.

1.3 Doel van het onderzoek

Sinds 'de aanslagen van 11 september' is de aandacht voor religie, zowel in het publieke debat als in de politiek, toegenomen. Ook binnen de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking speelt dit thema. De inbreng van Agnes van Ardenne als minister voor ontwikkelingssamenwerking was hierbij belangrijk. Zij wilde dit onderwerp meer betrekken bij het ontwikkelingsbeleid. Bij een aantal religieus/kerkelijk georiënteerde particuliere ontwikkelingsorganisaties leefde de gedachte om religie bij ontwikkeling te betrekken al langer. Een viertal van deze organisaties heeft, in samenwerking met twee universiteiten besloten om een Kenniscentrum voor religie & ontwikkeling op te richten.

Het doel van deze scriptie is om tot meer inzicht te komen in de rol van religie binnen ontwikkelings-samenwerking. Zoals aangegeven richt ik mij in de uitwerking van deze doelstelling op het Kenniscentrum Religie & Ontwikkeling. Om tot meer inzicht te komen waarom het Kenniscentrum Religie & Ontwikkeling is opgericht kom ik tot de volgende vraagstelling:

---

³ Deze stage vond plaats in de periode van oktober 2004 tot april 2005 bij de afdeling Vrouwen & Ontwikkeling.

⁴ 3 november 2004.

Welke positie wil het Kenniscentrum Religie & Ontwikkeling innemen binnen de Nederlandse Ontwikkelingssamenwerking?

Naar aanleiding van deze vraagstelling wil ik de volgende deelvragen beantwoorden:

- Op welke manier gaf minister voor Ontwikkelingssamenwerking Agnes van Ardenne, gestalte aan haar oproep tot meer aandacht voor religie binnen het Nederlandse Ontwikkelingsbeleid?
- Waaruit bestaan de vertogen rondom religie en ontwikkeling?⁵
- Wat is het Kenniscentrum Religie & Ontwikkeling?
- Waarom vinden de participanten van het Kenniscentrum Religie & Ontwikkeling het belangrijk dat er meer aandacht komt voor religie binnen ontwikkelingssamenwerking?
- Welke belangen hebben de organisaties binnen het Kenniscentrum om bij het Kenniscentrum betrokken te zijn?
- Hoe verloopt de samenwerking tussen de verschillende organisaties binnen het Kenniscentrum?

1.4 Interviews

Binnen mijn onderzoek nemen interviews een centrale rol in. Ik heb interviews gehouden met de participanten van het Kenniscentrum. Tevens heb ik een interview gehouden met Bijzonder Hoogleraar op het gebied van religie, mensenrechten en sociale verandering Gerrie ter Haar van het Institute of Social Studies vanwege haar nauwe betrokkenheid bij de oprichting van het Kenniscentrum. Verder heb ik ambtenaren van het Ministerie van Buitenlandse Zaken geïnterviewd om een beter inzicht te krijgen op de visie van minister voor Ontwikkelingssamenwerking Agnes van Ardenne en om de verschillen tussen het Kenniscentrum en het Kennisforum te verduidelijken.

De interviews die ik met de betrokken partijen hield hadden een semi-gestructureerd karakter. Dat wil zeggen dat ik een interviewschema op papier had staan, maar dat ik tijdens het interview ook wilde inhaken op interessante onderwerpen die aan de orde kwamen. Ik was me bewust van het feit dat ik het interview niet op een gesprek moest laten uitlopen en daarom niet mijn eigen mening moest geven, hoewel daar af en toe wel naar gevraagd werd. Vanaf het begin van mijn onderzoek ben ik me bewust geweest van het politiek geladen karakter van het

---

⁵ Vertogen zijn manieren van spreken en denken over een bepaald onderwerp, in dit geval religie en ontwikkeling. In het volgende hoofdstuk werk ik dit begrip verder uit.

onderzoek. Hier heb ik zo goed mogelijk op in willen spelen door de geïnterviewden de getranscribeerde versie van mijn interview toe te sturen zodat zij deze konden nakijken op onjuistheden. Naast het materiaal van de interviews heb ik mij in het Kenniscentrum verdiept door het lezen van achtergronddocumenten die opgesteld zijn door het Kenniscentrum. Om de uitkomsten uit de interviews goed te kunnen plaatsen draag ik vanuit de literatuur ook een theoretisch kader aan.

In deze inleiding heb ik weergegeven wat de achtergrond en aanleiding waren voor het schrijven van deze scriptie, wat de doelstelling en vraagstelling zijn en welke onderzoeksmethoden ik heb gebruikt. In de volgende hoofdstukken ga ik verder op het thema religie en ontwikkeling in.

Allereerst zal ik in hoofdstuk twee een theoretisch kader aanreiken over de onderwerpen religie en ontwikkeling. Deze theoretische kennis zal ik verbinden met de rest van mijn scriptie en met name om de resultaten van mijn interviews te kunnen plaatsen. Ik begin door een schets te geven van de geschiedenis van het Nederlandse ontwikkelingsbeleid vanaf de jaren na de Tweede Wereldoorlog omdat deze met het komen en gaan van ministers voor Ontwikkelings-samenwerking een aantal wendingen door heeft gemaakt. Binnen dit kader zal ik ook aandacht besteden aan de rol van religie en de oprichting van het Kennisforum Religie & Ontwikkelingsbeleid. Hiermee probeer ik antwoord te geven op de eerste deelvraag: *Op welke manier gaf de vorige minister voor Ontwikkelingssamenwerking, Agnes van Ardenne, gestalte aan haar oproep tot meer aandacht voor religie binnen het Nederlandse Ontwikkelingsbeleid?* Verder beantwoord ik in dit hoofdstuk de tweede deelvraag door een theoretische achtergrond te geven over gangbare vertogen rondom de onderwerpen religie en ontwikkeling. Hiermee wil ik de resultaten van mijn interviews in een breder perspectief plaatsen.

In hoofdstuk drie ga ik in op de vraag wat het Kenniscentrum Religie & Ontwikkeling voor organisatie is. Hierbij zal ik op een aantal aspecten van het Kenniscentrum ingaan zoals de ontstaansgeschiedenis en de motivatie voor het oprichten, de betrokken organisaties, de doelstelling & visie, de formele organisatie en de te realiseren activiteiten.

In hoofdstuk vier staan de resultaten van de interviews centraal. Hierbij ga ik onder andere in op de visies van de betrokkenen op ontwikkelingssamenwerking, de rol van religie daarbinnen en de samenwerking binnen het kenniscentrum. Tevens zal ik deze resultaten koppelen aan de theoretische achtergrond die ik in hoofdstuk twee gegeven heb.

2 Reflecties op vertogen: ontwikkeling, religie en secularisatie

2.1 Inleiding

Religie en ontwikkeling zijn twee thema's die ik in mijn scriptie met elkaar verbind. Doel van dit hoofdstuk is om een theoretische achtergrond te geven van de begrippen religie en ontwikkeling waardoor ik deze kan verbinden met de resultaten van mijn interviews die verderop in deze scriptie aan de orde zullen komen.

Allereerst geef ik de geschiedenis van de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking weer. Deze begint na de Tweede Wereldoorlog en heeft tot op de dag van vandaag verschillende ministers gekend en ook een aantal beleidswendingen doorgemaakt. Een recente ontwikkeling is dat er binnen het ontwikkelingsbeleid meer aandacht is gekomen voor de rol van religie. Dit bespreek ik in de paragraaf over religie binnen het Nederlandse ontwikkelingsbeleid. Hierbij sta ik wat uitgebreider stil bij het Kennisforum Religie & Ontwikkelingsbeleid. Dit Kennisforum is een initiatief van minister voor Ontwikkelingssamenwerking Agnes van Ardenne en een aantal particuliere organisaties en dient als praktisch voorbeeld van de aandacht die de minister en de particuliere organisaties aan dit onderwerp willen geven.

Als laatste bespreek ik in dit hoofdstuk de vertogen rondom ontwikkeling en religie. Het Kenniscentrum Religie & Ontwikkeling is met haar kritische houding ten aanzien van het ontwikkelingsbeleid een speler binnen het ontwikkelingsvertoog en het vertoog rondom religie. Ik zal ingaan op deze vertogen om de positie van het Kenniscentrum er binnen te kunnen plaatsen. Door de geïnterviewden zelf werd in de beantwoording van de vragen regelmatig het secularisatiedebat aangehaald. Aangezien de betrokkenen dit onderwerp aansneden, verdient het aandacht binnen deze scriptie. Ik beoog met dit hoofdstuk een helder kader te bieden ter ondersteuning van de rest van mijn scriptie, in het bijzonder de uitwerking van mijn interviews in hoofdstuk vier.

2.2 Geschiedenis van de Nederlandse Ontwikkelingssamenwerking

Enkele jaren na de Tweede Wereldoorlog, in 1949, kondigde de Amerikaanse president Truman een programma aan om onderontwikkelde gebieden vooruit te helpen. In de jaren daarvoor waren de Verenigde Naties en een aantal andere organisaties zoals de WHO opgericht.¹ Truman wilde zijn doel bereiken door middel van particuliere kapitaalinvesteringen en technische hulp. In 1949 kwam de VN met het *Expanded Programme of Technical Assistance* (EPTA) waaraan Nederland 1,5 miljoen gulden doneerde. Dit waren de eerste stappen van Nederland op het terrein van de

---

¹ World Health Organization.

ontwikkelingshulp. In de eerste jaren van de Nederlandse ontwikkelingshulp bestond nog geen duidelijke ontwikkelingsstrategie. Volgens ontwikkelingsdeskundige Paul Hoebink kan de periode 1945 tot 1965 gezien worden als een overgangperiode waarin Nederland afscheid neemt van de koloniale periode en begint met het opzetten van een nieuwe politiek.²

De uitgangspunten van Nederland om een bijdrage te leveren aan ontwikkelingshulp waren in de beginjaren vooral economisch van aard en sterk verbonden met de hoop opnieuw invloed binnen de voormalige kolonie Indonesië te krijgen. Het hierboven genoemde VN programma werd door Nederland gebruikt om deskundigen, die door de onafhankelijkheid van de kolonie Indonesië werkloos waren geworden, weer aan het werk te krijgen. De ontwikkelingslanden dienden tevens als afzetmarkt en grondstoffenleverancier.³ Daarnaast was er een politiek motief om werk te maken van ontwikkelingssamenwerking, namelijk de angst voor de invloed van het communisme. Ontwikkelingssamenwerking werd gezien als een middel om deze invloed in ontwikkelingslanden tegen te houden. De westerse landen wilden voorkomen dat de Sovjet Unie te veel invloed zou krijgen. In de door minister Mansholt geschreven nota 'De Nederlandse bijdrage tot de ontwikkeling van de achtergebleven gebieden' uit 1954, werd duidelijk dat de strijd tegen het communisme één van de hoofdmotieven van de Nederlandse ontwikkelingshulp was. De nota werd echter nooit aangenomen.

Het ontwikkelingsvraagstuk werd volgens bijzonder hoogleraar sociale wetenschappen Nas van de Universiteit Leiden vooral als een mondiaal economisch probleem gezien dat een grootschalige, internationale aanpak vereiste.⁴ Daarom koos men er in de jaren vijftig voor om, in tegenstelling tot de Verenigde Staten, hulp zoveel mogelijk op multilaterale wijze te verstrekken.⁵ De inhoud van de Nederlandse schatkist was klein en als Nederland een rol van enige betekenis wilde spelen binnen de ontwikkelingshulp dan diende het een multilaterale koers te varen, zo was de gedachte. Een andere reden om te kiezen voor multilaterale hulp was de angst dat bilaterale hulp niet meer dan een lapmiddel zou zijn.⁶ Ook vreesde men om door het geven van bilaterale hulp van neokolonialisme beschuldigd te worden. Pleidooien voor een andere aanpak, die vanuit kerkelijke en humanistische zijde opkwamen, vonden in deze periode nauwelijks weerklank.

In 1961 werden de jaren zestig door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties uitgeroepen tot het eerst VN-ontwikkelingsdecennium. Deze periode kan niet los worden gezien

---

² P.R.J. Hoebink, *Geven is nemen. De Nederlandse ontwikkelingshulp aan Tanzania en Sri Lanka*, Nijmegen 1988, 47/48.

³ J.A. Nekkers en P.A.M. Malcontent (red.), *De geschiedenis van vijftig jaar Nederlandse ontwikkelingssamenwerking 1949-1999*, Den Haag 1999, 12.

⁴ P.J.M. Nas, *Ontwikkelingssamenwerking in sociaal wetenschappelijk perspectief. De toepassing van de theorie en de theorie van de toepassing*, Bussum 1997, 228.

⁵ Multilateraal: hulp via internationale organisaties.

⁶ Bilateraal: hulp via de overheid of non-gouvernementele organisaties van land tot land.

van het dekolonisatieproces dat vooral in Afrika in versnelling was gekomen. De geïndustrialiseerde landen kregen de aanbeveling om één procent van hun nationaal inkomen beschikbaar te stellen voor ontwikkelingshulp. Aan het einde van het decennium moest het nationaal inkomen in de onderontwikkelde landen een toename van vijf procent per jaar hebben doorgemaakt. In het westen heerste een optimisme over de mogelijkheden om de landen van de Derde Wereld vooruit te helpen. De impuls die het Marshallplan aan Europa had gegeven, had een sterke invloed op de mening dat met behulp van kapitaal- en kennisoverdracht dezelfde positieve resultaten konden worden bereikt. Dit optimistische moderniseringsdenken werd in 1960 verwoord door de Amerikaanse ontwikkelingseconoom en regeringsadviseur Rostow. Hij was van mening dat alle onderontwikkelde landen in staat zouden moeten zijn dezelfde ontwikkelingsstadia te doorlopen als het westen om zo economische groei te bereiken. Ontwikkelingshulp kon worden gebruikt om de voorwaarden die vooraf gaan aan economische groei tot stand te brengen. Hierbij kon gedacht worden aan uitbreiding van het onderwijs, toename van de handel en vorming van basiskapitaal voornamelijk in infrastructuur. Wanneer aan deze voorwaarden was voldaan, kon een samenleving de stap van traditionele naar moderne maatschappij maken.⁷

Tevens ontstond in de jaren zestig het *dependencia*-denken onder leiding van de Argentijnse econoom R. Prebisch. Enkele Latijns-Amerikaanse landen kwamen tot het inzicht dat hun landen gevangen zaten in het web van het geïndustrialiseerde westen. De *dependencia*-theorie benadrukte dat externe factoren oorzaak van onderontwikkeling waren. Zo waren de Latijns-Amerikaanse landen als leverancier van grondstoffen steeds afhankelijker geworden van het westen naarmate de grondstoffen in verhouding tot de westerse industrieproducten steeds minder opbrachten op de wereldmarkt. Prebisch werd in 1964 de eerste Secretaris Generaal van de Verenigde Naties. Op de eerste *United Nations Conference on Trade and Development* (UNCTAD) sloegen de Afrikaanse, Aziatische en Latijns-Amerikaanse landen de handen ineen. Zij gingen de groep van '77 vormen die voortaan de economische belangen van de Derde Wereld zou verdedigen. Hun motto werd *trade not aid*. Ontwikkelingshulp werd door deze groep als onvoldoende beschouwd. Hulp diende volgens hen samen te gaan met toegang tot de markten van de westerse landen en betere en vooral stabielere grondstoffenprijzen. Mede door deze gebeurtenissen begon het besef door te dringen dat het bij de bestrijding van armoede in de Derde Wereld om meer zou gaan dan alleen het geven van technische en financiële hulp. Er vond een heroriëntatie plaats van hulpverlening naar ontwikkelingssamenwerking, waarbij de nadruk werd gelegd op handel.

---

⁷ Hoebink, *Geven is nemen*, 20/21.

Ook binnen de Nederlandse ontwikkelingshulp veranderde er in deze periode veel. In 1962 besloot Nederland onder druk van de VS afstand te doen van Nieuw Guinea en werden de banden met Indonesië verbroken. Daarnaast groeide het bedrag van de Nederlandse hulp terwijl het percentage van de hulp dat naar de koloniën Suriname en de Nederlandse Antillen ging geleidelijk aan minder werd. De groei van de ontwikkelingshulp werd mogelijk gemaakt door de ongekende bloei van de Nederlandse economie in de jaren zestig. In 1968 kreeg minister Udink de toezegging dat de hulp in 1971 een niveau van één procent van het BNP zou hebben. Nederland werd hiermee verhoudingsgewijs de belangrijkste hulpgever ter wereld.⁸

Binnen de Nederlandse samenleving nam de belangstelling voor ontwikkelingslanden toe. In 1956 werd de Nederlandse Organisatie voor Internationale Bijstand (NOVIB) opgericht. Daarnaast ontstonden in deze periode veel actiegroepen en landencomités die zich bezighielden met ontwikkelingssamenwerking of mensenrechten. De interesse voor ontwikkelings-samenwerking kwam deels voort uit de instorting van het Nederlandse zuilenstelsel in de jaren zestig. De landelijke partijen moesten hun politieke identiteit versterken. Hiervoor maakten ze ook gebruik van buitenlands-politieke thema's zoals het geven van hulp. Daarnaast nam door de welvaartsgroei de zorg en moeite om te voorzien in de eigen primaire behoeften af waardoor er ruimte kwam voor onderwerpen als milieu, democratisering, vrouwenrechten en armoede in de Derde Wereld. Als gevolg van de introductie van het medium televisie werd de wereld van de gemiddelde Nederlander een stuk groter. Internationale gebeurtenissen gingen een grotere rol spelen in de Nederlandse huiskamers.⁹ Er werd compensatie gezocht voor de ontheemdheid na het verminderen van de verzuiling.

Volgens godsdienstsocioloog Ter Borg ontstond er een nieuwe publieke religie die het meest expliciet werd in de jaarlijkse dodenherdenking. Na de gruwelijkheden van de Tweede Wereldoorlog voelde men zich aan hen die vielen verplicht om te werken aan een toekomst zonder onrecht, ongelijkheid en onvrijheid. Er ontstond een moreel superioriteitsgevoel en optimistisch chauvinisme.¹⁰ Het gevoel een bijzondere rol in de wereld te moeten spelen was onmiskenbaar aanwezig. Door de stijging van de bilaterale hulp die de Nederlandse regering gaf, zagen Nederlandse bedrijven deze vorm van hulp als mogelijkheid om hun afzetmarkt te vergroten. Er werd stevig gelobbyd door ingenieursbureaus voor wie het Nederlandse hulpprogramma de mogelijkheid bood hun technische kennis in de Derde Wereld in te zetten.

---

⁸ Udink was minister van 1967 tot 1971.

⁹ Nekkers, *De geschiedenis van*, 22/23.

¹⁰ M.B. ter Borg, 'Religie in Nederland na 1945: de sociaal-culturele achtergronden. Een cultuur-sociologische schets' (conceptversie), in: E. Borgman red, *Handboek Religie in Nederland* (Te verschijnen in 2008) 1-21, aldaar 10-12.

In de periode voorafgaand aan het ontstaan van de Nederlandse ontwikkelingshulp, al vanaf het begin van de 20^e eeuw, waren kerken via hun missie- en zendingsorganisaties actief op het gebied van armoedebestrijding. Aanvankelijk veelal met het doel mensen te bekeren. Later in toenemende mate door het stichten van scholen en ziekenhuizen en het uitzenden van mensen. In de jaren zestig werd het bevorderen van de economische en sociale ontwikkeling in de Derde Wereld mede een intrinsiek doel van kerken. Dit was het begin van het ontstaan van het medefinancieringsprogramma¹¹. In de protestants-christelijke kring bestond aanvankelijk grote aarzeling om bij de overheid aan te kloppen voor financiële ondersteuning omdat de scheiding kerk en staat kwam daarbij in het geding kon komen en hun onafhankelijkheid mogelijk in het gedrang zou komen. Toen de Katholieke Kerk de eerste stap zette, volgden de protestanten snel. Het financieren van kerkelijke organisaties stuitte op veel kritiek binnen het ministerie. Uiteindelijk ging de ministerraad in 1964 toch akkoord. Dit leidde ertoe dat het Ministerie van Buitenlandse Zaken in 1965 vijf miljoen gulden beschikbaar stelde voor de medefinanciering van particuliere ontwikkelingsactiviteiten. In de jaren daarna groeide het medefinancieringsprogramma. Naast religieus/kerkelijke organisaties kozen ook de NOVIB en HIVOS ervoor om uit het medefinancieringsprogramma te putten.

Tegelijkertijd met de uitbreiding van de bilaterale hulp, groeide de neiging om deze over steeds meer landen te verdelen. Om versnippering tegen te gaan, koos minister Udink ervoor om de bilaterale hulp te concentreren op een beperkte groep landen. In 1964 werd het directoraat-generaal Internationale Samenwerking (DGIS) opgericht.¹² In 1965 werd Bot de eerste minister voor ontwikkelingshulp, hoewel hij minister zonder portefeuille was.¹³ Binnen tien jaar werd DGIS uitgebreid tot een ambtelijk beleidsapparaat met meer dan tweehonderd ambtenaren. Naast het groeiende uitgavenbudget begon de Nederlandse ontwikkelingshulp in de jaren zestig ook te groeien doordat de inhoudelijke visie op het ontwikkelingsvraagstuk zich steeds verder ontwikkelde. Niet langer stond ontwikkelingshulp slechts in het teken van kennis- en kapitaaloverdracht, zoals in 1956 nog het geval was. Er werd ook aandacht geschonken aan het internationale financieel-economische systeem. Er werd gepleit voor een verhoging van de ontwikkelingshulp en voor het sluiten van internationale overeenkomsten ter stabilisering van de

---

¹¹ Medefinancieringsorganisaties (MFO's) zijn organisaties in Nederland die partnerorganisaties in ontwikkelingslanden steunen. Ze krijgen daarvoor geld van de Nederlandse regering, die zo meebetaalt aan de versterking van de civil society in de ontvangenden landen. Momenteel zijn er zes MFO's: Cordaid, ICCO, Novib, Hivos, Terre des Hommes en Plan Nederland.

¹² In de jaren tachtig werd DGIS volledig uitgebouwd.

¹³ In Nederland is een minister zonder portefeuille verantwoordelijk voor een bepaald beleidsterrein, maar heeft niet de leiding over een departement. Ministers zonder portefeuille hebben, anders dan staatssecretarissen, zitting in de ministerraad en kunnen dus ook meestemmen over alle beslissingen. Ze dragen ook politieke verantwoordelijkheid. De benoeming van een minister speciaal voor een bepaald beleidsterrein is een teken dat men dit onderwerp belangrijk vindt.

grondstoffenprijzen. Het uitzenden van deskundigen was in deze periode ook een belangrijk onderdeel van het beleid.

In het begin van de jaren zeventig werd duidelijk dat het grootste deel van mensen in de ontwikkelingslanden nog steeds in armoede leefde. In 1973 werd Pronk de nieuwe minister voor ontwikkelingssamenwerking binnen het kabinet Den Uyl. Pronk zette een ideologische en politieke aanpak in en verhoogde het ontwikkelingsbudget. Binnen het beleid van Pronk werd *self-reliance* een centraal begrip. Dit betekende dat de economische verzelfstandiging van ontwikkelingslanden moest samengaan met interne hervorming en herverdeling. Het beleid richtte zich op de meest kwetsbare groepen. Landen die in aanmerking wilden komen voor hulp moesten aan een aantal criteria voldoen, waaronder de mate van armoede en de behoefte aan hulp. Pronk's derde criterium was de mate van aanwezigheid van een sociaal-politieke structuur die een beleid mogelijk maakt dat er werkelijk op gericht was de situatie in eigen land te verbeteren en waarborgde dat de hulp ten goede zou komen aan de gehele samenleving. Dit laatste criterium maakte het geven van hulp een politiek pressiemiddel. Door dit criterium te gebruiken, begon Pronk zich te bemoeien met de interne sociaal-economische en politieke verhoudingen in ontwikkelingslanden. Hierop kreeg hij kritiek uit het parlement. Ook Europese landen die minder progressief waren op dit gebied, joeg Pronk tegen zich in het harnas.¹⁴ Hij werd beschuldigd van neokolonialisme en kreeg kritiek omdat een te rechtstreekse en indringende bemoeienis met gewenste politiek-sociale structuren en de mensenrechten in strijd leek te zijn met het door Pronk's beginsel van *self-reliance*.

Onder het beleid van De Koning (1977-1981) werden enkele accentverschuivingen gelegd. De invloed van andere Nederlandse ministeries op ontwikkelingssamenwerking nam onder De Koning opnieuw toe. De rol van het particulier initiatief via het medefinancieringsprogramma en het bedrijfsleven werd groter en ook werd in sterke mate aansluiting gezocht bij de multilaterale instellingen en de Europese Gemeenschap. Er werd ingezet op een tweesporenbeleid waarbij armoedebestrijding en economische verzelfstandiging de twee pijlers vormden. Onder De Koning werd DGIS uitgebreid en hervormd. In de jaren erna waaide er een liberale wind door DGIS en kwam de nadruk steeds meer te liggen op economische verzelfstandiging van ontwikkelingslanden. Het aantal landen waaraan hulp werd gegeven werd teruggebracht tot tien.

In de jaren tachtig verslechterde de politieke en economische situatie van veel westerse landen als gevolg van de oliecrisis en een stagnerende wereldhandel. Er ontstond een internationale economische recessie. Hierdoor was men in de rijke landen minder bereid om te

---

¹⁴ Handelingen Tweede Kamer, 1974-1975, 13100, Hoofdstuk V, nr.2, 76.

investeren in ontwikkelingslanden. Hoewel enkele landen zich tot nieuwe industrielanden ontwikkelden, de zogenaamde Aziatische Tijgers, kregen andere landen te maken met een enorme schuldencrisis. Door de Wereldbank en het Internationaal Monetair Fonds (IMF) werden 'structurele aanpassingsprogramma's' ingesteld. Daarbij kwam de nadruk te liggen op het functioneren van de vrije markt en een beperking van de rol van de overheid. Er trad een verzakelijking van het beleid op die ook binnen het Nederlandse beleid zichtbaar was.

Aan het eind van de jaren tachtig brak een discussie los over de kwaliteit van het Nederlandse ontwikkelingsbeleid. Er ontstond forse kritiek op de kwaliteit en effecten van ontwikkelingssamenwerking. Hoewel deze kritiek onder andere vanuit de gelederen van DGIS en ontwikkelingssamenwerking zelf kwam, was het geen aanleiding voor interne beleidsvernieuwingen. Andere ontwikkelingen in de wereld maakten ook dat vraagtekens geplaatst werden bij de bestaande vorm van ontwikkelingssamenwerking. De enorme sprong van een aantal Zuidoost Aziatische landen zetten vraagtekens bij allerlei gangbare ontwikkelingstheorieën zoals de dependencia-theorie van Prebisch. Ook het einde van de Koude Oorlog luidde veranderingen in. Voor landen als de VS, Groot-Brittannië en West-Duitsland was de Koude Oorlog een inspiratiebron geweest voor het geven van hulp. Toen dit motief wegviel, liep de hulp die vanuit deze landen kwam dan ook aanzienlijk terug.¹⁵ In de jaren na de Koude Oorlog bleek de opbouw van een nieuwe internationale orde met veel wanorde en instabiliteit gepaard te gaan. In veel landen braken conflicten uit die tijdens de Koude Oorlog onderdrukt waren. Ook ontstonden er grote migratie- en vluchtelingenstromen waarvoor een internationale aanpak nodig bleek te zijn.

Met de herbenoeming van Pronk (1989-1994) als minister voor Ontwikkelings-samenwerking werd herbezinning van het beleid ingezet. Volgens Pronk was herbezinning op het ontwikkelingsbeleid op zijn plaats vanwege het uitblijven van de beoogde effecten, de ideologische omslag in noord, west en zuid en de vraagtekens bij de gevestigde ideeën over ontwikkelingssamenwerking. Waar het in de jaren ervoor nog ging om technische bijstand (jaren vijftig), *trade, not aid* (jaren zestig), *basic needs* (jaren zeventig) en structurele aanpassing¹⁶ (jaren tachtig), kwamen in de jaren erna vier nieuwe speerpunten centraal te staan: stedelijke armoede, vrouwen en ontwikkeling, milieu en ontwikkeling en beleidsvernieuwend onderzoek en technologie. Duurzame armoedebestrijding werd opnieuw de hoofddoelstelling. Onder invloed

---

¹⁵ Nekkers, *De geschiedenis van*, 52/53.

¹⁶ Structurele aanpassing houdt in de structurele aanpassing van de economie van ontwikkelingslanden waarbij de voorwaarden van Wereldbank en IMF geaccepteerd moeten worden wil men hulp ontvangen.

van internationale ontwikkelingen zette Pronk zijn nieuwe beleid in 1990 uiteen in de nota *Een wereld van verschil*.¹⁷

Pronk schreef in 1993 een nieuwe nota: *Een wereld in Geschil* en pleitte hierin niet alleen voor ontwikkelingssamenwerking als instrument ter bevordering van een rechtvaardiger internationale orde, maar ook voor het voorkomen van wanorde.¹⁸ Conflictpreventie inclusief het verlenen van noodhulp en het bevorderen van goed bestuur werden aan het bestaande beleid toegevoegd. In de periode 1995-1996 werd het gehele buitenlandse beleid aan herijking onderworpen.¹⁹ Deze herijking hield naast een inhoudelijke herorientatie ook een ingrijpende reorganisatie van DGIS in. Met name de sterke mate van delegatie van bevoegdheden naar de ambassades betekende een grote verandering van werken. Vanuit DGIS werd gepleit voor een herijking van de norm voor de jaarlijkse Nederlandse uitgaven voor internationale samenwerking waarbij duidelijker wordt aangegeven welke uitgaven voor welke doelen bestemd waren. Daarnaast werd gepleit voor ontschotting, wat betekende dat er nauwer samengewerkt moest worden tussen verschillende departementen om tot afstemming van het beleid te komen.²⁰ Onder Pronk groeide het aantal landen dat hulp ontving tot ongeveer vijftig. Ook bestond er een groep van negenenzestig andere landen waarmee Nederland op enigerlei wijze een ontwikkelingsrelatie onderhield.

Minister Herfkens (1998-2002) volgde Pronk in 1998 op. Haar beleid werd gekenmerkt door een inkrimping van het aantal landen waarmee een ontwikkelingsrelatie bestond tot negentien omdat het aantal landen waarmee een ontwikkelingsrelatie bestond ten tijde van minister Pronk de capaciteit van het ambtenarenapparaat ver te boven was gegaan. Belangrijke criteria in haar beleid waren een sociaal-economisch beleid, goed bestuur, de mate van armoede en de feitelijke behoefte aan hulp. Zij sprak daarnaast meer de eigen verantwoordelijkheden van ontwikkelingslanden aan. Haar beleid was in sterke overeenkomst met het beleid van de Wereld Bank. Ook was zij een groot voorstander van samenwerking met andere donoren.

Van Ardenne werd bij haar aantreden, eerst (2002) als staatssecretaris voor Ontwikkelingssamenwerking (Kabinet Balkenende I) en later (2003) als minister voor Ontwikkelingssamenwerking (Kabinet Balkenende II), geconfronteerd met een krimpende ontwikkelingsbegroting. In haar notitie *Aan Elkaar Verplicht*²¹ liet Van Ardenne zich inspireren

---

¹⁷ Ministerie van Buitenlandse Zaken, *Een wereld van verschil*, Den Haag 1990.

¹⁸ Ministerie van Buitenlandse Zaken, *Een wereld in geschil*, Den Haag 1993.

¹⁹ Herijking van het beleid betekent in dit geval het opnieuw vaststellen van het ontwikkelingsbeleid.

²⁰ Nas, *Ontwikkelingssamenwerking*, 232-234.

²¹ Minister voor Ontwikkelingssamenwerking, *Nota Aan Elkaar Verplicht*, Den Haag 2003.

door de Millenniumdoelstellingen.²² Dit bleek uit de vijf prioritaire thema's waar ze voor koos die nauw verbonden waren met de Millenniumdoelstellingen. Daarnaast werd *goed bestuur* gezien als een thema dat in alle bilaterale relaties van belang was. Ook hechtte Van Ardenne grote waarde aan de effectiviteit van ontwikkelingssamenwerking. In 2005 verscheen het rapport *Resultaten in ontwikkeling: Rapportage 2004*, waarin zij verantwoording aflegde over de 'behaalde resultaten van het bilaterale beleid in de vijf prioritaire sectoren' en op het gebied van goed bestuur in partnerlanden.²³ Dit was voor het eerst dat een minister voor ontwikkelingssamenwerking een dergelijke resultatenrapportage uitbracht.

Februari 2007 is het nieuwe kabinet Balkenende IV aangetreden. Het beleid van de nieuwe minister voor Ontwikkelingssamenwerking PvdA'er Bert Koenders valt buiten beschouwing in deze scriptie.

2.3 Religie binnen het Nederlandse ontwikkelingsbeleid

Sinds de aanslagen van 11 september is de aandacht voor de invloed van religie op het ontwikkelingsbeleid bij het Ministerie van Buitenlandse Zaken toegenomen. In samenwerking met Bureau Beleidsvorming Ontwikkelingssamenwerking (BBO) zijn in 2002 workshops georganiseerd waarin ambtenaren met deskundigen van ontwikkelingsorganisaties over dit thema hebben gediscussieerd. In 2005 vroeg de Minister voor Ontwikkelingssamenwerking Agnes van Ardenne aan de Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV) advies hoe om te gaan met de invloed van cultuur en religie op ontwikkeling.

Naar aanleiding hiervan verscheen in juni 2005 een rapport, getiteld *De invloed van cultuur en religie op ontwikkeling: stimulans of stagnatie?* In dit rapport heeft de AIV een aantal adviezen gegeven over de manier waarop het ministerie van Buitenlandse Zaken om kan gaan met de rol van religie en cultuur binnen het Nederlandse ontwikkelingsbeleid. Volgens de AIV zijn de culturele en religieuze opvattingen en gebruiken van een samenleving van grote invloed op de ontwikkeling. Bij een ontwikkelingsinterventie zou men daar rekening mee moeten houden.

Voordat een ontwikkelingsrelatie wordt aangegaan moet met behulp van een analyse eerst worden stilgestaan bij de culturele bagage van alle deelnemers: bij de mogelijke verschillen in opvattingen, zienswijzen en belangen, maar ook bij de gemeenschappelijke waarden. Deze analyse zou met behulp van lokale deskundigen tot stand kunnen komen omdat zij de situatie goed

---

²² Internationaal overeengekomen Millenniumdoelen, ook wel MDG's (Millennium Development Goals) genoemd. In 2000 komen staatshoofden en regeringsleiders in New York bijeen en onderschrijven een Millennium Verklaring van de Verenigde Naties. VN-Secretaris Kofi Annan stelt een specifieke taak: halveer de absolute armoede in 15 jaar. Uiteindelijk worden acht doelen opgesteld.

²³ Ministerie van Buitenlandse Zaken, *Resultaten in ontwikkeling: Rapportage 2004*, Den Haag 2005, 5.

kennen. Ook vindt de AIV het verstandig om samenwerking te zoeken met maatschappelijke organisaties en NGO's in Nederland en in ontwikkelingslanden.

De AIV stelt voor om op het ministerie van Buitenlandse Zaken en de ambassades enkele veranderingen te laten plaatsvinden zodat een beter begrip voor het belang van cultuur en religie zal ontstaan. Zo adviseert zij om in de Meerjarige Strategische Plannen de omgang met religie niet alleen op te nemen in de analyse, maar ook in de strategie. Tevens adviseert de AIV ambtenaren op het departement en de ambassades die belast zijn met het formuleren en implementeren van het ontwikkelingsbeleid, kennis te laten verwerven over de principes en werkwijzen van interculturele communicatie. In de opleiding van beleidsambtenaren zou bovendien een cursus over religie en cultuur opgenomen moeten worden.²⁴

De minister voor Ontwikkelingssamenwerking heeft een aantal aanbevelingen uit het AIV-rapport overgenomen. De AIV en het ministerie verwachten dat een interculturele dialoog over de culturele en religieuze waarden de slagingskansen van ontwikkelingsinterventie aanzienlijk zal vergroten. Hierbij is kennisverwerving over de rol van cultuur en religie in relatie tot ontwikkeling volgens de minister van groot belang. Dit is ook een van de redenen voor de oprichting van het Kennisforum Religie & Ontwikkelingsbeleid. Dit Kennisforum, dat in november 2005 werd opgericht, is een gemeenschappelijk initiatief van de minister voor Ontwikkelingssamenwerking, BBO en een aantal particuliere organisaties (ICCO, Cordaid, Kerk-in-Actie, Prisma, Oikos). Het Kennisforum bestaat uit beleidsmakers, wetenschappers en vertegenwoordigers van ontwikkelingssamenwerking en wil een platform vormen voor onderzoek naar de manier waarop binnen het ontwikkelingsbeleid aandacht gegeven kan worden aan de relatie tussen religie en ontwikkeling. Eén van de activiteiten van het Kennisforum is de opzet en het onderhoud van een specifieke website over religie en ontwikkeling.

Binnen het ministerie van Buitenlandse Zaken heeft lange tijd een taboe gerust op het werken met religieuze organisaties. Het Kennisforum wil dit taboe doorbreken door juist naar religieuze organisaties te kijken. Dit moet echter wel passen binnen het totaalbeleid van het ministerie waarbij naar alle actoren moet worden gekeken, inclusief de religieuze. Het Kennisforum neemt binnen het ministerie een eigen plek in, waardoor het effectief de aandacht voor religie aan kan jagen. Volgens het Kennisforum is het hierbij van groot belang dat de minister voor ontwikkelingssamenwerking zijn/haar steun verleent. In het ontwikkelingsbeleid wordt voornamelijk vanuit economische modellen gewerkt en zeker in de laatste jaren ligt er grote nadruk op effectiviteit van hulp. Zingeving en religie blijken hierbinnen moeilijk meetbare onderwerpen te zijn. Dit levert een zeker spanningsveld op. Het Kennisforum wil binnen dit

---

²⁴ Adviesraad Internationale Samenwerking, *De invloed van cultuur en religie op ontwikkeling. Stimulans of stagnatie?*, Den Haag 2006.

spanningsveld opereren en probeert de verschillende directies op het departement bij haar activiteiten te betrekken. Hierop is overwegend positief gereageerd. Er is binnen het ministerie heel lang vanuit een seculiere visie gewerkt. Het Kennisforum probeert nu langzamerhand steeds meer mensen binnen het ministerie bij het onderwerp religie en ontwikkeling te betrekken.

Het Kennisforum is actief met een aantal concrete activiteiten om religie meer op de agenda te krijgen. Van Ardenne vond het belangrijk om te onderzoeken hoe sociaal-culturele factoren doorwerken in indicatoren die gebruikt worden om bepaalde criteria binnen het ontwikkelingsbeleid zoals 'goed bestuur' te meten.²⁵ 'Goed bestuur', zo veronderstelt zij, is niet alleen een krachtig economisch bestuur, maar ook een bestuur dat oog heeft voor de sociaal-culturele verhoudingen binnen een land. Er wordt gewerkt aan een trainingsmodule voor de medewerkers van ambassades waarin een aantal aandachtspunten geformuleerd staan als het gaat om religieuze actoren waarmee rekening gehouden moet worden. Daarnaast bestaan er een aantal thema-werkgroepen waar onderzocht wordt welke rol religie speelt binnen de gekozen thema's. Enkele van deze werkgroepen zijn 'Goed Bestuur', 'Conflict' en 'Drivers of Change'.²⁶ In deze laatste werkgroep wil het Kennisforum vooral kijken naar de positieve aspecten van die 'drivers of change' omdat de negatieve aspecten publiekelijk al de nodige aandacht krijgen. Ook is in samenwerking met Instituut Clingendael gewerkt op het onderwerp 'vredesopbouw'. Er zijn Stability Assessment Frameworks (SAFs) opgesteld die een overzicht geven van alle processen en actoren die kunnen bijdragen aan de stabiliteit in een land. Religieuze actoren nemen binnen deze SAFs een aparte plek in. De minister voor ontwikkelingssamenwerking wilde met deze activiteiten bereiken dat de ambassades in de partnerlanden bij Meerjarige Strategische Plannen van 2008 een analyse kunnen geven van de lokale culturele en religieuze context en 'drivers of change'. Met het aantreden van de nieuwe minister voor Ontwikkelingssamenwerking Bert Koenders moet blijken welke vorm er aan het Kennisforum gegeven wordt.²⁷

2.4 Vertogen rondom ontwikkeling en religie

In dit hoofdstuk sta ik stil bij vertogen over ontwikkeling en religie. Hiermee wil ik inzicht geven in de manieren van spreken en denken over religie en ontwikkeling. Een vertoog is het totaal aan geschreven en gesproken teksten rondom een onderwerp. Het begrip wordt vaak in verband

²⁵ 'goed bestuur' wordt gebruikt als criterium voor het geven van hulp. De term verwijst naar het functioneren van overheidsinstanties en de politieke vrijheden van een land. Hieronder vallen een transparante overheid, geen corruptie, eerlijke rechtspraak, vrijheid van vakbond en politieke partij en respect voor mensen rechten. De term werd in de jaren negentig door de Wereldbank als criterium voor hulp bedacht. In Nederland gebruikte toenmalige minister Herfkens het om te komen tot een nieuwe, kleinere lijst van concentratielanden.

²⁶ 'drivers of change' zijn politieke, economische, sociale en culturele factoren en actoren die verandering bevorderen dan wel tegenhouden in een specifieke context.

²⁷ Informatie uit bovenstaande paragraaf is verkregen door interviews met ambtenaren van het Ministerie van Buitenlandse Zaken.

gebracht met een aantal Franse geleerden waaronder de Foucault.²⁸ Deze Franse filosoof besteedde in zijn werk aandacht aan de manier waarop macht de sociale werkelijkheid weer kan geven. Daarom moeten in een vertoog zowel wetenschappelijke als niet-wetenschappelijke uitspraken altijd worden bevraagd op de manieren van kijken en denken die ze representeren omdat deze kennis is gebaseerd op beeldvorming die is geworteld in sociaal-historische geconstrueerde machtsverhoudingen. Op deze manier zijn vertogen gelegen binnen bredere historische en politieke omstandigheden.

Ontwikkeling

Met het ontstaan van ontwikkelingshulp in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog ontstaat ook een eerste ontwikkelingsvertoog. Na een lange periode waar economie van ontwikkeling, normatieve beleidsdebatten en politieke wetenschap het veld van ontwikkelingsstudies hebben gedomineerd, gaat men dit vertoog in de jaren negentig van de vorige eeuw analyseren. Er is dan een meer open en intellectueel klimaat mogelijk. De nieuwe benaderingen van ontwikkeling en lokale/globale relaties onderstrepen het belang van het analyseren van hoe kennis en macht worden ingesteld en opnieuw worden vorm gegeven.²⁹

Escobar is één van de eerste ontwikkelingsantropologen die kritiek heeft op manier waarop hulp wordt geboden. Hij levert kritiek op het ontwikkelingsvertoog dat volgens hem het begrip 'Derde Wereld' heeft gecreëerd. De Amerikaanse president Truman leidde in 1949 met zijn inaugurele rede en oproep tot het helpen van arme landen een nieuw tijdperk in. De droom die in het naoorlogse Europa en Amerika bestond om andere landen te helpen, is volgens Escobar omgeslagen in een nachtmerrie met als kenmerken onderontwikkeling, verarming, exploitatie en uitbuiting.³⁰ Escobar heeft laten zien dat ontwikkeling geen politiek neutraal begrip is. Het is immers ontstaan tijdens het kolonialisme en daardoor verbonden aan de controle van het Noorden over het Zuiden. Escobar spreekt over het ontwikkelingsvertoog als een apparaat. Dit apparaat produceert kennis over de Derde Wereld en hoe het daarover macht kan uitoefenen. Dit is volgens Escobar nauw verbonden met de professionalisering en institutionalisering van ontwikkelingsveld. Zijn kritiek is niet mals: 'Development was - and continues for the most part - a top-down, ethnocentric, and technocratic approach, which treated peoples and cultures as abstract concepts, statistical figures to be moved up and down in the charts of 'progress'.³¹

---

²⁸ R.D. Grillo en R.L. Stirrat (red.), *Discourses of development. Anthropological perspectives*, Oxford/New York 1997, 11.

²⁹ A. Arce, en N. Long, *Anthropology, development and modernities. Exploring discourses, counter-tendencies and violence*, Londen/New York, 2000, 1-3.

³⁰ A. Escobar, *Encountering development. The making and unmaking of the third world*, Princeton 1995, 3/4.

³¹ Escobar, *Encountering Development*, 44.

Evenals ontwikkelingsantropoloog Grillo vind ik deze nadruk op topdown krachten te simpel. Hoewel ontwikkelingsorganisaties wel het denken van hun leden in een bepaalde richting sturen, zijn ze niet de scheppers van sociale theorieën. De neiging om ontwikkeling te zien als één machtige onderneming die van bovenaf bestuurd wordt, overtuigd van eigen superioriteit en wijsheid en ontoegankelijk voor lokale kennis, ondersteunt volgens Grillo de ‘mythe van ontwikkeling’, die is gebaseerd op gebrekkige kennis. Zowel binnen de gemeenschap van professionele ontwikkelaars als tussen hen en andere spelers in het ontwikkelingsveld bestaat namelijk diversiteit.³² Immers, kennis over ontwikkeling wordt niet alleen gevormd door bredere historische en politieke omstandigheden, maar is daarnaast ook altijd het product van politieke ontwikkelingen op microniveau en de handelingen van individuen. Daardoor kan er nooit sprake zijn van enkel een topdown benadering, maar worden vertogen ook van onderop beïnvloed. Ondanks Grillo’s kritiek op het werk van Escobar is hij van mening dat deze antropoloog belangrijke inzichten biedt in de relatie tussen vertogen en ontwikkeling. Ontwikkelingsdeskundige Rew laat met zijn definitie van het begrip ontwikkeling naar mijn mening zien door welke krachten ontwikkeling wordt gevormd en sluit hierbij aan op de visie van Grillo:

*‘Development’ is as much a set of currently existing institutions and practices with an international remit and compass as it is sets of concepts containing powerful ideological visions with normative tools of reform on behalf of economic growth and poverty alleviation. Development is therefore at the same time rhetoric, official practice and political theory, while also serving as a framework for descriptions, on a global scale, of human misery and hope.*³³

Ook in de Nederlandse context klinken kritische geluiden ten aanzien van ontwikkelings-samenwerking.³⁴ Er bestaat een ambivalente houding van het westen ten opzichte van het niet-westen die wordt gekenmerkt door ongelijkwaardigheid.³⁵ Ontwikkelingsrelaties zijn ook aan deze ambivalentie en ongelijkwaardigheid onderhevig. Dit komt doordat aan de ene kant de verbetering van levensomstandigheden voorop staat, maar dit aan de andere kant gebonden is aan onder andere: voorwaarden met betrekking tot het besteden van het geld, het politieke stelsel en het economisch beleid. Was ontwikkelingssamenwerking in het begin vooral op economische

³² Grillo & Stirrat, *Discourses of development*, 20/21.

³³ A. Rew, ‘The Donors’ discourse: Official social development knowledge in the 1980’s’, in: R.D. Grillo, en R.L. Stirrat (red.), *Discourses of development. Anthropological perspectives* (Oxford/New York 1997) 81-106, aldaar 81.

³⁴ Zie hiervoor oa.: G.J. Buijs, G.J., *Als de olifanten vechten: denken over ontwikkelingssamenwerking vanuit christelijk perspectief*, 2001; P.J.M. Nas, *Ontwikkelingssamenwerking in sociaal wetenschappelijk perspectief. De toepassing van de theorie en de theorie van de toepassing*, Bussum 1997 en P. Boele van Hensbroek, ‘Doelstellingen voor beleid op het gebied van Cultuur en Ontwikkeling’, *Filosofie & Praktijk* Jg. 24 (2003) 30-9.

³⁵ Nas, *Ontwikkelingssamenwerking*, 73.

ontwikkeling gericht, vandaag de dag raakt het bijna alle aspecten van de samenleving; economie, politiek en cultuur. Ontwikkelingssamenwerking dringt daarmee binnen in de meest intieme sferen van mensen.³⁶ Daarom is het volgens sociaal politiek filosoof Buijs belangrijk dat bij het geven van hulp naar de stem van de ontvanger geluisterd wordt. Ook als dit betekent dat het elementen bevat die door de donor niet volledig begrepen worden. Buijs noemt hierbij als voorbeeld religie.³⁷

De laatste jaren neemt de roep om aandacht voor de factor religie binnen het ontwikkelingssamenwerking en daarmee het ontwikkelingsvertoog toe. Een bundel waarin dit onderwerp aan de orde komt is *The development of religion / The religion of development*. In deze bundel noemt Buijs twee blinde vlekken die binnen ontwikkelingssamenwerking bestaan. De eerste blinde vlek is dat ontwikkelingssamenwerking vaak gepresenteerd wordt als een neutrale aangelegenheid. Ontwikkelingssamenwerking lijkt volgens Buijs echter een gesecculariseerde missie te zijn. De tweede blinde vlek is het negeren of vermijden van religie binnen ontwikkelingssamenwerking. Dit komt volgens Buijs door vier ideeën die bestaan wanneer over religie gesproken wordt. De eerste is de gedachte dat religie zal verdwijnen door de komst van modernisering. Ten tweede bestaat de idee dat religie thuishoort in de privé-sfeer en daarmee sociaal irrelevant is. Ten derde wordt gedacht dat mensen de verkeerde religie aanhangen en als laatste noemt Buijs de idee dat religie onveranderbaar is. Door deze essentialistische ideeën over religie is de factor religie lange tijd genegeerd.³⁸ In een tijd waarin men zich meer en meer bewust wordt van de aanwezigheid van religie in niet-westerse samenlevingen is het belangrijk de rol van religie binnen het ontwikkelingsveld met een open vizier te benaderen.

In het volgende gedeelte wil ik laten zien hoe definities van religie in de loop van de tijd zijn ontstaan. Vanuit verschillende visies wordt naar het onderwerp religie gekeken. Dit heeft zijn weerslag in de totstandkoming van de definitie van religie en in de vertogen die rondom het onderwerp bestaan.

Religie en het seculiere

Volgens Arnal is de wetenschappelijke bestudering van religie een recent fenomeen, terwijl het populaire gebruik van het begrip religie al veel langer bestaat. Binnen dit populaire gebruik zijn

---

³⁶ Zie ook: R. Korff en H. Schrader, 'Does the end of development revitalise history?', in: O. Saleminck, A. van Harskamp en A.K. Giri (eds), *The development of religion/The religion of development* (Delft 2004) 9-17, aldaar 15.

³⁷ G.J. Buijs, 'Religion and development', in: O. Saleminck, A. van Harskamp en A.K. Giri (eds), *The development of religion/The religion of development* (Delft 2004) 101-108, aldaar 105-107.

³⁸ Ibidem.

we er volgens Arnal zeker van wat de inhoud van religie is. Op wetenschappelijk niveau is dit allesbehalve het geval.³⁹ Pogingen om religie te beschrijven worden vaak onderverdeeld in twee groepen, 'essentialistische' en 'functionalistische' beschrijvingen van religie. Onder de eerste wordt een poging gedaan om de kern of het wezen van religie te vatten. Religie wordt dan omschreven als geloof in hogere machten of ervaring van het Heilige. Bij de tweede poging wordt gekeken naar de functie van religie voor het individu of de samenleving.⁴⁰

Eén van de meest samenhangende pogingen om religie te definiëren, is te vinden in het invloedrijke essay van de antropoloog Clifford Geertz. Geertz geeft in het essay getiteld 'Religion as a Cultural Symbol', een definitie die religie inbedt in het culturele systeem. Religie is volgens Geertz:

(1) a system of symbols which acts to (2) establish powerful, pervasive, and long-lasting moods and motivations in men by (3) formulating conceptions of a general order of existence and (4) clothing these conceptions with such an aura of factuality that (5) the moods and motivations seem uniquely realistic⁴¹

Religie wordt in deze definitie gezien als een betekenissysteem dat dient als een model 'van' de werkelijkheid en als een model 'voor' de werkelijkheid. Het is een model 'van' de werkelijkheid omdat het weergeeft hoe de wereld in elkaar zit. Het biedt een wereldbeeld en verklaart onbegrijpelijke zaken. Tegelijkertijd is het ook een model 'voor' de werkelijkheid, doordat het mensen aanzet tot handelen. Binnen deze betekenissystemen staan symbolen centraal. Religie geeft volgens Geertz ultieme verklaringen op de fundamentele vragen in het leven.

Op deze definitie van religie is kritiek gekomen van professor in de antropologie Talal Asad. Volgens Asad is er binnen vertogen, in dit geval rondom religie, altijd sprake van machtsverhoudingen. Volgens Asad is de definitie die Geertz gebruikt een bijproduct van de specifieke historische en politieke omstandigheden van de Westerse moderniteit. De definitie geeft een reflectie weer van de westerse geschiedenis en van het diffuse proces waarin de definitie tot stand is gekomen. Hoewel Geertz poogt een universele, a-historische definitie van religie te geven. Dit laatste is volgens Asad echter nooit mogelijk. Asad heeft moeite met het feit dat de westerse geschiedenis als universeel geldend wordt ingezet, terwijl het specifiek op de westerse

---

³⁹ W. E. Arnal, 'Definition', in: W. Braun en R. T. McCutcheon eds, *The Guide to the study of religion* (London/New York, 2000) 21-34, aldaar 21/22.

⁴⁰ W. van der Donk en R. Plum, 'Begrippen, theorieën en disciplinaire benaderingen', in: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*, (Amsterdam 2006), 25-54, aldaar 39/40.

⁴¹ C. Geertz, 'Religion as a cultural system', in: C. Geertz, *The interpretation of culture*, (Londen 1973) 87-126, aldaar 90.

context betrekking heeft. Van een concrete set regels die verbonden was aan specifieke machtsprocessen en kennis, wordt religie geabstraheerd en ge-universaliseerd.⁴² Zo impliceert het westerse begrip religie een westerse visie op de werkelijkheid en op religie, waarin een onderscheid gemaakt wordt in twee domeinen: het seculiere/profane en sacrale/heilige. In veel culturen bestaat een dergelijk afgebakend fenomeen van religie niet.⁴³

De discussie over religie, en verwant daaraan de discussie over secularisatie, is de laatste jaren toegenomen. Religie lijkt allerm minst verdwenen te zijn uit de westerse samenleving. De aanslag op de Twin Towers in New York heeft wereldwijd een hevige discussie doen losbarsten over religie en moderniteit. Belangrijke sociale denkers uit de negentiende eeuw geloofden dat met de komst van de industriële samenleving, moderniteit zich zou verbreiden en religie geleidelijk aan minder belangrijk zou worden. Weber en Durkheim gelden als de geestelijke vaders van deze secularisatiethese. Dit idee is te herleiden op de Verlichting waarin werd gedacht dat modernisering noodzakelijk tot een verval van religie zou leiden, in de samenleving en in de gedachten van mensen. Deze gedachte is onderdeel van het westerse gedachtegoed geworden. In de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw werd de seculariseringstheorie meer uitgewerkt tot een theorie.

Vandaag de dag is er veel kritiek op deze zogenaamde secularisatiethorie. Peter Berger, die in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw een fervent voorstander van deze theorie was, is de eerste sociale wetenschapper die in brede kring de secularisatiethese als vergissing bestempeld. Volgens hem is religie in een groot deel van de wereld allerm minst op z'n retour. Hij spreekt in dit geval van desecularisering. Hoewel de modernisering seculariserende effecten had, heeft het ook machtige tegenbewegingen uitgelokt. Daarnaast valt de secularisering op institutioneel niveau niet samen met de secularisering op individueel bewustzijnsniveau. Hoewel bepaalde religieuze instituties aan invloed hebben ingebonden, zijn oude en nieuwe religieuze overtuigingen in het bewustzijn van individuen niet verdwenen. De moderniteit ondermijnt volgens Berger oude zekerheden. Onzekerheid is een toestand waarin mensen niet graag verkeren. Vandaar dat al dan niet religieuze bewegingen die hernieuwde zekerheid bieden, een markt te winnen hebben. Vooral conservatieve en orthodoxe religieuze bewegingen laten volgens Berger een groei zien. De twee meest dynamische religieuze oplevingen zijn volgens hem te vinden bij de Islam en de evangelische beweging. Waarbij de opleving van de Islam vooral te zien

---

⁴² T. Asad, 'Anthropological conceptions of religion: reflections on Geertz', *Man*, vol. 18, No. 2 (Jun., 1983), 237-259.

⁴³ W. van der Donk en R. Plum, 'Begrippen, theorieën en disciplinaire benaderingen', in: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*, (Amsterdam 2006) 25-54, aldaar 38/39.

is in Islamitische landen of onder islamitische emigranten en de opleving van de evangelische beweging begonnen is in Amerika en nu over de hele wereld plaatsvindt. Berger noemt twee uitzonderingen wanneer hij de desecularisering bespreekt. Als eerste noemt hij West-Europa dat door hem gezien wordt als een seculier eiland in een 'ocean van religiositeit'. De andere uitzondering op de desecularisering is volgens Berger een internationale subcultuur die een hogere vorm van onderwijs genoten heeft; de elite. Zij zijn volgens hem de dragers van progressieve, verlichte ideeën en waarden. Hoewel het een kleine groep betreft nemen de leden ervan belangrijke posities in binnen instituties zoals het onderwijs, de media of de rechtspraak.⁴⁴

Norris en Inglehart brengen in hun boek *Sacred and Secular* de secularisatiethese ook ter discussie. Ze zijn van mening dat het debat over de secularisatietheorie nog niet is afgelopen. Critici van de secularisatietheorie richten zich teveel op uitzonderingen zoals de Verenigde Staten waar de kerkgang groot is. Ze pleiten ervoor om een systematische vergelijking te maken tussen arme en rijke samenlevingen. Daarmee moet voorbij worden gegaan aan de studies over de dalende kerkgang in Europa en de stijgende kerkgang in de Verenigde Staten. Ze doen een voorstel om een hernieuwde versie van de secularisatietheorie te ontwikkelen die de nadruk legt op de mate waarin mensen een gevoel van veiligheid hebben. De auteurs zijn van mening dat het belang van religie het sterkst aanwezig is onder kwetsbare groepen die veelal te vinden zijn in arme samenlevingen. Het secularisatieproces heeft zich namelijk het duidelijkst voltrokken onder de meest welvarende sociale sectoren in postindustriële welvaartsstaten. Norris en Inglehart zijn van mening dat het steeds groter wordende gat tussen het heilige en het seculiere wereldwijd grote consequenties zal hebben voor de wereldpolitiek. Hierdoor zal de rol van religie nog meer op de internationale agenda komen te staan.⁴⁵

Van de Donk en Plum bespreken in het WRR rapport *Geloven in het publieke domein* het onderwerp secularisatie en benadrukken nog een andere kant. Volgens deze auteurs wordt er nogal eens gesproken over de terugkeer van religie. Deze veronderstelling is wat hen betreft niet logisch omdat het impliceert dat religie een transcultureel en transhistorisch fenomeen is dat door alle tijden heen gelijk blijft. Al eerder, bij de reactie van Asad op de definitie van religie door Geertz kwamen we deze redernatie tegen. Van de Donk en Plum kiezen er daarom voor om te spreken van een 'transformatie van religie die zich niet volledig laat uitdrukken in termen van secularisering en terugkeer'. Deze transformatie van religie dient nader onderzocht te worden.⁴⁶

---

⁴⁴ P.L. Berger, *The desecularization of the world. Resurgent religion and world politics*, Washington 1999, 1-18. En D. Vlasblom 'Een vrome explosie', in: *NRC Handelsblad* (22/23 oktober 2005) 43.

⁴⁵ P. Norris en R. Inglehart, *Sacred and secular. religion and politics worldwide*, Cambridge 2004.

⁴⁶ W. van der Donk en R. Plum, 'Begrippen, theorieën en disciplinaire benaderingen', in: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*, (Amsterdam 2006) 25-54, aldaar 35.

Met het aanhalen van het debat over de secularisatie heb ik willen laten zien dat het onderwerp religie in de loop van de geschiedenis niet van de agenda verdwenen is. Er is noch sprake van volledige secularisatie noch van een terugkeer van religie. De manier van kijken naar religie is veranderd. Die andere manier van kijken is volgens de oprichters van het Kenniscentrum ook belangrijk voor ontwikkelingssamenwerking. In de volgende hoofdstukken ga ik daar verder op in.

2.5 Samenvatting

Met dit hoofdstuk heb ik een theoretische achtergrond willen geven van de thema's die belangrijk zijn voor mijn onderzoek naar de positie van het Kenniscentrum Religie & Ontwikkeling. In het eerste gedeelte heb ik de geschiedenis geschetst van de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking. In het begin van de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking werd het ontwikkelingsvraagstuk vooral als mondiaal economisch probleem gezien. De arme landen hadden economische stimulans om op het niveau van de ontwikkelde landen te komen. De houding ten aanzien van het ontwikkelingsvraagstuk veranderde onder omstandigheden op wereldniveau. Zo was de strijd tegen het communisme in de jaren zeventig nog een belangrijke drijfveer om onderontwikkelde landen door het geven van hulp aan westerse zijde te scharen. Aan het einde van de Koude Oorlog viel dit motief weg. Met de bloeiende economie in de jaren zestig, groeide ook het percentage hulp dat gegeven werd. Tegelijkertijd groeide het draagvlak voor ontwikkelingssamenwerking op maatschappelijk niveau. In de jaren zeventig begon het besef door te dringen dat het geven van economische hulp alleen niet voldoende was. Onderontwikkelde landen eisten samenwerking op economisch gebied.

In de jaren tachtig verslechterde de politieke en economische situatie van veel westerse landen als gevolg van de oliecrisis en een stagnerende wereldhandel. Er ontstond een internationale economische recessie. Hierdoor was men in de rijke landen minder bereid om te investeren in ontwikkelingslanden. Eind jaren tachtig brak er een discussie los over de kwaliteit van het ontwikkelingsbeleid. Onder minister Pronk breidde het ontwikkelingssterrein uit naar vraagstukken over milieubeleid en vrouwen en ontwikkeling. In de jaren negentig ontstond er een open en intellectueel klimaat waarin men het ontwikkelingsvertoog ging analyseren.

Sinds het begin van het nieuwe millennium is de aandacht voor religie binnen ontwikkelingssamenwerking toegenomen. In haar ambtsperiode heeft Minister Agnes van Ardenne aandacht gegeven aan het onderwerp door in samenwerking met een aantal andere organisaties een aantal workshops te organiseren over het gebied van religie en ontwikkeling. Verder heeft zij advies gevraagd aan de Adviesraad Internationale Vraagstukken hoe om te gaan

met religie binnen het ontwikkelingsbeleid. Dit alles heeft mede geleid tot de oprichting van het Kennisforum Religie & Ontwikkelingsbeleid.

Kenmerkend voor de discussie binnen het ontwikkelingsvertoog is de kritiek die vanaf de jaren negentig is ontstaan. Escobar is één van de eerste ontwikkelingsantropologen die kritiek uit op het ontwikkelingsvertoog. Hij ziet het ontwikkelingsvertoog als een apparaat met een machtige invloed op de praktijk van ontwikkeling. Grillo erkent dat het vertoog rondom ontwikkeling invloed uitoefent op ontwikkelingssamenwerking. Hij is echter van mening dat ontwikkeling niet slechts als topdown benadering opgevat moet worden, omdat alle spelers binnen het ontwikkelingsvertoog invloed uitoefenen op het bestaan ervan. De benadering van Grillo spreekt mij aan omdat deze ruimte laat voor alle stemmen binnen het ontwikkelingsvertoog. Wanneer het ontwikkelingsvertoog slechts een top-downbenadering zou kennen, zoals Escobar voorstaat, zouden organisaties als het Kenniscentrum er geen invloed op hebben. Dit is mijns inziens onjuist omdat de verschillende organisaties, gebundeld in het Kenniscentrum Religie & Ontwikkeling juist door hun kritiek op het ontwikkelingsbeleid een duidelijk statement afgeven en daarmee een speler zijn binnen het vertoog. De laatste jaren neemt de roep om meer aandacht voor de factor religie toe. Religie wordt teveel vanuit een essentialistische visie bekeken waardoor het dynamische karakter en de grote invloed die religie heeft op het leven van mensen in niet-westerse samenlevingen raakt ondergesneeuwd.

In het gedeelte over het vertoog van religie komt naar voren hoe definities van religie in de loop van de tijd zijn veranderd. Dit heeft te maken met de veranderende paradigma's binnen de godsdienstwetenschap. Een belangrijke definitie binnen het vertoog rondom religie is de definitie van Clifford Geertz. Met de kritiek van Asad op het werk van Geertz wordt duidelijk dat het geven van definities een lastige aangelegenheid is. Definities worden altijd gevormd door de context waarin ze ontstaan zijn en daarbij behorende machtsverhoudingen. Volgens Asad is ook de definitie van religie die Geertz gebruikt daarmee een bijproduct van de specifieke historische en politieke omstandigheden van de Westerse moderniteit.

Als laatste heb ik in dit hoofdstuk aandacht besteed aan de kritiek die bestaat op de secularisatietheorie. Lange tijd is gedacht dat met de komst van de Verlichting, religie zou verdwijnen uit de moderne westerse samenleving. Religie blijkt allerminst op z'n retour. Van de Donk en Plum spreken in dit geval over een transformatie van religie. De secularisering op institutioneel niveau is niet samengevallen met de secularisering op individueel bewustzijnsniveau en dient nader onderzocht te worden. Dit proces is ook interessant wanneer we het onderwerp ontwikkelingssamenwerking bestuderen en de rol die religie daarbinnen heeft. Nederlandse organisaties, gebundeld in het Kenniscentrum Religie & Ontwikkeling bekritisieren de praktijk van

ontwikkeling. Hierbij betrekken ze de discussie over secularisatie die in de Nederlandse samenleving gaande is.

In de inleiding heb ik verteld dat ik mijn onderzoek naar de rol van religie binnen ontwikkelingsamenwerking toespits op het Kenniscentrum Religie & Ontwikkeling. In het volgende hoofdstuk zal ik dit Kenniscentrum verder introduceren.

3 Kenniscentrum Religie & Ontwikkeling

3.1 Inleiding

In het voorgaande hoofdstuk heb ik een theoretische achtergrond gegeven van de begrippen religie en ontwikkeling. Deze kennis wil ik gebruiken om de resultaten van mijn interviews, die in hoofdstuk vier aan de orde komen, in een breder perspectief te plaatsen. De interviews heb ik gehouden met de leden van het Kenniscentrum Religie & Ontwikkeling. Voordat ik op de inhoud van deze interviews inga, is het belangrijk om een beter beeld te krijgen van het Kenniscentrum Religie & Ontwikkeling. Daarom staat het Kenniscentrum in dit hoofdstuk centraal. Het zal hierbij voornamelijk gaan om de formele aspecten zoals beschreven in een achtergronddocument dat het Kenniscentrum heeft opgesteld.¹ Belangrijke onderdelen daaruit zijn de motivatie voor het oprichten van het Kenniscentrum, de doelstelling, visie en de toekomstplannen die het Kenniscentrum heeft.

3.2 Ontstaansgeschiedenis

De organisaties waaruit het Kenniscentrum Religie & Ontwikkeling bestaat zijn de volgende: **Cordaid, ICCO, de Islamitische Universiteit Rotterdam, Seva Network Foundation en Stichting Oikos**. Het Institute of Social Studies was betrokken bij de oprichting, maar is geen participant van het Kenniscentrum geworden.² Voorafgaand en tegelijkertijd met het ontstaan van het Kenniscentrum Religie & Ontwikkeling werkten een aantal van de betrokken organisaties al op diverse projecten met elkaar samen. Zo hebben Cordaid en ICCO vanaf 1999 de leerstoel Religion, Human Rights and Social Change bij het Institute of Social Studies in Den Haag. Deze leerstoel wordt bezet door Bijzonder Hoogleraar prof. dr. Gerrie ter Haar. Zij heeft tevens een belangrijke rol gespeeld bij de totstandkoming van het Kenniscentrum. Oikos en het Institute of Social Studies hebben in 2001 en 2002 gezamenlijk een collegeserie gegeven. De Islamitische universiteit Rotterdam heeft vanaf haar oprichting contact met kerken om de interreligieuze dialoog te bevorderen en heeft een conferentie georganiseerd omtrent het thema religie en ontwikkeling. Tevens heeft de IUR een bijdrage geleverd aan een conferentie georganiseerd door Stichting Oikos over religie als obstakel voor vrede.

Naast bovengenoemde projecten hebben Oikos en Cordaid in mei 2003 besloten om een driejarig samenwerkingsverband aan te gaan op twee thema's, te weten Migranten & Ontwikkeling en Religie & Ontwikkeling. De Islamitische Universiteit Rotterdam en het Institute

---

¹ Achtergronddocument 05RO033. Dit document is per mail aan mij toegestuurd door een medewerker van het Kenniscentrum.

² Hier besteed ik in het volgende hoofdstuk meer aandacht aan.

of Social Studies werden daar in de loop van de tijd bij betrokken. Vervolgens werd een serie van drie expertmeetings gehouden waarin gekeken werd hoe het thema religie & ontwikkeling vanuit de ervaring van de vier betrokken organisaties en hun omgeving opgebouwd kon worden. De thema's van deze expertmeetings waren: 1) 'religie en ontwikkeling' 2) 'religie en gezondheid' en 3) 'de onbedoelde factoren van het negeren van de factor religie bij samenlevingsopbouw, in het bijzonder rondom onderwijs'. Naar aanleiding van deze bijeenkomsten kwamen de organisatoren tot de volgende doelstelling: 'Het doel van het integrale project is om te komen tot (dan wel te streven naar) een visie op duurzame ontwikkeling en internationale samenwerking die gedragen wordt vanuit verschillende religies.' De serie expertmeetings werd afgesloten met de conferentie 'Religion and Development' in november 2004 en de wens om op een structurele manier samen te werken op het thema religie en ontwikkeling.

Dit alles leidde tot de oprichting van het Kenniscentrum Religie & Ontwikkeling. Na de conferentie in november 2004 werden nog twee organisaties bij het Kenniscentrum betrokken. Dit was als eerste Seva Network Foundation, een hindoeïstische ontwikkelingsorganisatie. Daarnaast was er contact met de protestants christelijke organisatie ICCO. Het leek ICCO en de participanten van het Kenniscentrum goed als er ook een protestants christelijke inbreng binnen het Kenniscentrum zou zijn. Deze organisatie was ook al bij het Kennisforum³ Religie en Ontwikkelingsbeleid betrokken. In 2004 werd de oprichting van het Kenniscentrum formeel aangekondigd. De activiteiten die in 2005 plaatsvonden vielen formeel onder de verantwoordelijkheid van het bestaande samenwerkingsverband van Cordaid, het ISS, de IUR en Stichting Oikos. Seva Network Foundation en ICCO namen in deze periode al wel deel aan de activiteiten van het Kenniscentrum.

3.3 De participanten van het Kenniscentrum

Het Kenniscentrum bestaat uit een vijftal organisaties. Aangezien het Institute of Social Studies geen participant maar wel oprichtingspartner is, bespreek ik ook deze organisatie. In het volgende gedeelte geef ik in het kort de organisaties weer en wat hun missie is.

Cordaid:

Ontwikkelingsorganisatie die geïnspireerd is op de Katholieke traditie. Cordaid is in 1999 ontstaan uit een fusie van drie katholieke ontwikkelingsorganisaties te weten: Memisa Medicus Mundi, Mensen in Nood (Caritas Nederland) en Bilance (voorheen Bisschoppelijke Vastenactie Nederland en CEBEMO). Cordaid zet zich in voor de armen en rechtelozen wereldwijd en voor

---

³ Zie paragraaf over Kennisforum.

sociale en economische rechtvaardigheid, ongeacht hun leeftijd, sekse, geaardheid, afkomst, geloof of politieke overtuiging. Het werk is in veel gevallen overgedragen aan lokale organisaties in ontwikkelingslanden. Cordaid werkt samen met meer dan duizend van deze lokale organisaties.⁴

ICCO:

ICCO is een interkerkelijke organisatie voor ontwikkelingssamenwerking, die door de protestantse kerken werd opgericht om te kunnen deelnemen in het medefinancieringsprogramma. ICCO financiert activiteiten in ontwikkelingslanden, die mensen stimuleren en in staat stellen om op hun eigen manier een menswaardige leefomgeving in te richten. ICCO werkt aan structurele armoedebestrijding en doet dit op basis van protestants-christelijke waarden. Hierbij werkt de organisatie samen met kerkelijke en niet-kerkelijke organisaties die rechtstreeks bij de mensen van de doelgroepen betrokken zijn. Daarnaast is ICCO partner in verschillende nationale en internationale oecumenische netwerken en gaat zij samenwerking aan met wie haar idealen deelt. In haar werk respecteert ICCO de eigen cultuur, geschiedenis en maatschappelijke rol van de betrokken organisaties en vindt ze het belangrijk om in de samenwerking actief te luisteren en mee te denken. ICCO vindt inspiratie in de christelijke overlevering en opdracht, in ervaringen en verhalen van gesprekspartners met veelal een andere culturele achtergrond en werkend vanuit verschillende inspiratiebronnen, en in de dialoog hierover in de eigen organisatie.⁵

Islamitische Universiteit Rotterdam (IUR):

De IUR is opgericht in 1997 en wil door middel van academisch onderwijs en onderzoek een bijdrage leveren aan de realisatie van de volgende elementen: 1) Leven als een verantwoordelijk burger van de Nederlandse samenleving, die binnen de hier geldende wetten en sociale omstandigheden een constructieve bijdrage probeert te leveren aan de maatschappij. 2) Leven als moslim, vanuit het bewustzijn door God geschapen te zijn. De IUR ziet zich als taak om vanuit deze visie op te leiden tot goed mens, in relatie met zichzelf, met de samenleving en met Allah.⁶

Seva Network Foundation (SNF):

Internationale ontwikkelingsorganisatie die in 2002 is opgericht uit een samenwerkingsverband van een aantal hindoe-organisaties en Cordaid. De missie van Seva Network Foundation is het

---

⁴ http://www.cordaid.nl/Over_ons/Cordaid/Index.aspx?mId=5741, 27 juli 2007.

⁵ www.icco.nl, 27 juli 2007.

⁶ <http://www.iur.nl/nl/showcontent.asp?id=113>, 27 juli 2007.

bestrijden van armoede en het bevorderen van de sociaal-economische emancipatie van bevolkingsgroepen in de landen van de Hindoestaanse diaspora en in India en Nepal. Deze missie wordt uitgevoerd vanuit de waarden ontleend aan de Hindoe-cultuur en vanuit de ervaringen met pluriforme leefgemeenschappen en een goed functionerend 'civil society'. De belangrijkste dimensies van de Hindoe-cultuur, die de drijfveer zijn voor het handelen van SNF, zijn 'dienstbaarheid zonder eigen belang', 'solidariteit met mens en natuur', 'geweldloosheid' en 'onvoorwaardelijke liefde'. Seva Network Foundation bouwt mee aan een wereld zonder armoede, waarbij mensen vanuit diverse culturen en met diverse levensbeschouwingen vreedzaam en duurzaam samenleven en samenwerken.⁷

Stichting Oikos:

Stichting Oikos is een oecumenische organisatie die zich sterk maakt voor armoedebestrijding en duurzame ontwikkeling. Om dit te bereiken spoort Oikos politici en burgers in Nederland aan om actie te ondernemen tegen armoede en onrecht in de wereld. Oikos doet dit door campagnes, lobby, workshops en diverse activiteiten uit te voeren rond verschillende thema's. Oikos doet ook onderzoek naar de oorzaken van armoede en hoe dit het beste kan worden bestreden. Oikos voert campagne op verschillende terreinen om de Nederlandse overheid en bevolking te overtuigen van het belang van verregaande maatregelen om de wereldwijd toenemende armoede tegen te gaan.⁸

Institute of Social Studies (ISS):

Het ISS is een onderwijsinstelling die 50 jaar geleden werd opgericht door een aantal Nederlandse universiteiten en zich richt op het verzamelen, ontwikkelen en verspreiden van kennis en *know-how* op het gebied van menselijke aspecten van economische en sociale ontwikkeling in een wereldwijde context. Het ISS werkt voor en met een multiculturele gemeenschap in een kritische en pluralistische, interdisciplinaire en vergelijkende benadering die gebaseerd is op rijke ervaring met ontwikkeling en transitieprocessen. Het doel van het ISS is om bij te dragen aan eerlijke en duurzame ontwikkeling.⁹

Het valt op dat tussen de organisaties die deel uitmaken van het Kenniscentrum een aantal overeenkomsten zijn aan te duiden. Zoals hierboven te lezen valt, werken alle participanten van het Kenniscentrum vanuit een religieuze traditie. ICCO, Cordaid en Stichting Oikos doen dit

⁷ http://www.sevanetwork.net/index.php?option=com_content&task=view&id=48&Itemid=84, 27 juli 2007.

⁸ <http://www.stichtingoikos.nl/?nid=20000>, 27 juli 2007.

⁹ http://www.iss.nl/about_iss, 27 juli 2007.

vanuit een christelijke achtergrond. De Islamitische universiteit staat in de islamitische traditie en Seva Network Foundation in de hindoeïstische traditie. Enkele organisaties houden zich voornamelijk bezig met ontwikkelingssamenwerking. Dit zijn Cordaid, ICCO en Seva Network Foundation. Hun voornaamste werkzaamheden bestaan uit de ondersteuning van partnerorganisaties en hun initiatieven in ontwikkelingslanden. Daarnaast richten zij zich ook op het vergroten van het maatschappelijk draagvlak en politieke draagvlak voor ontwikkelingssamenwerking. Seva Network Foundation is een migrantenorganisatie. De Islamitische Universiteit Rotterdam en Stichting Oikos richten zich op wetenschappelijk onderzoek en onderwijs. ICCO en Cordaid hebben een samenwerkingsverband in de ISS leerstoel *Religion, Human Rights and Social Change*. Cordaid en Oikos hebben een samenwerkingsverband op het onderwerp migranten en ontwikkelingssamenwerking. Cordaid en Seva Network Foundation ondersteunen elkaar formeel in de realisatie van hun doelstellingen. De Islamitische universiteit heeft een leerstoel *Islam in the West* opgericht.

3.4 Motivatie voor het oprichten van het Kenniscentrum

De ideeën voor het Kenniscentrum zijn ontstaan in een periode die volgens de initiatiefnemers werd gekenmerkt door het terugdringen van religie naar de privé-sfeer. Volgens hen heeft deze tendens plaatsgevonden in aansluiting op de moderniteit en de Verlichting zoals die heeft plaatsgevonden in Nederland en de rest van West-Europa. Hierdoor zijn veel mensen niet meer vertrouwd met religie, inclusief de publieke uitingen daarvan. De initiatiefnemers van het Kenniscentrum zijn van mening dat er sprake is van marginalisering van religie in onze maatschappij en dat dit doorwerkt op het terrein van duurzame ontwikkeling. Hierdoor is het voor beleids- en projectmedewerkers van ontwikkelingsorganisaties moeilijk om de betekenis van religie voor mensen in ontwikkelingslanden op waarde te schatten. De initiatiefnemers zien een vergelijkbaar probleem in de Nederlandse samenleving waar seculiere Nederlanders zich nauwelijks of niet een voorstelling kunnen maken van de betekenis van religie in het leven van religieuze landgenoten, in het bijzonder van migranten en hun gemeenschappen.

Volgens de initiatiefnemers van het Kenniscentrum vallen ontwikkelingsinspanningen bewust of onbewust samen met de overdracht van een westers (modern, verlicht) ontwikkelingsmodel, inclusief de bijbehorende sociaal-culturele vooronderstellingen. Het bestaan van andere ontwikkelingsmodellen met andere visies op een transcendente werkelijkheid, op gemeenschappen, op de verhoudingen tussen generaties en/of op de levende natuur en de levenloze omgeving blijft zodoende buiten beschouwing. Hierdoor kunnen zich spanningen en conflicten voordoen. Het is van belang om deze spanningen en conflicten goed te analyseren. Bij

deze beschouwing moeten de verschillende religies en seculiere levensovertuigingen worden betrokken.¹⁰

Het Kenniscentrum is opgericht met als doel om de maatschappelijke betekenissen van de factor religie voor duurzame ontwikkeling, internationale samenwerking en samenlevingsopbouw uit te dragen. De participanten hebben niet de ambitie om de religieuze overtuiging van hun organisatie te verspreiden. Het centrum haakt in op enkele concrete maatschappelijke vraagstukken in Nederland en in ontwikkelingslanden vanuit de hypothese dat deze niet goed te analyseren zijn zonder ook aandacht te besteden aan de factor religie.

3.5 Doelstelling en visie van het Kenniscentrum

Het doel van het Kenniscentrum Religie & Ontwikkeling is reflectie op de betekenis van religie voor duurzame ontwikkeling, internationale samenwerking en samenlevingsopbouw. De kennis die hieruit voortvloeit wil het Kenniscentrum onder de aandacht brengen van organisaties die actief zijn op het gebied van deze onderwerpen. Het Kenniscentrum is niet gebonden aan een specifieke religie maar werkt op basis van de inbreng van verschillende religies, verschillende wetenschappelijke disciplines en partnerships met diverse groepen in de samenleving, in Nederland en in ontwikkelingslanden.

Deze brede doelstelling wordt verder uitgewerkt in een aantal concretere doelstellingen:

- Het stimuleren van praktijkgerichte, multidisciplinaire en multireligieuze reflectie op de betekenis van religie voor duurzame ontwikkeling;
- Het ontwikkelen en aanbieden van methodieken om bij de voorbereiding, uitvoering en evaluatie van ontwikkelings- en integratiebeleid rekening te houden met de factor religie;
- Het opbouwen van coalities tussen non-gouvernementele en religieuze organisaties met het oog op duurzame ontwikkeling, internationale samenwerking en samenlevingsopbouw¹¹;
- Het leveren van een goed gedocumenteerde inbreng in het publieke en politieke debat over de rollen van de factor religie in het publieke domein.¹²

In het realiseren van de doelstellingen wil het Kenniscentrum samenwerken met ontwikkelingsorganisaties, migrantenorganisaties, wetenschappelijk instituten, media en politiek.¹³

---

¹⁰ Achtergronddocument 05RO033, 3.

¹¹ Partnerships tussen gemeenschappen en bewegingen in het 'Noorden' en het 'Zuiden' maken deel uit van dit streven.

¹² Zie Achtergronddocument 05RO033.

¹³ ibidem, 2.

In de visie van het Kenniscentrum, zoals weergegeven in het achtergronddocument, stellen de participanten dat religie van betekenis kan zijn voor duurzame ontwikkeling, internationale samenwerking en samenlevingsopbouw.¹⁴ Religies dragen volgens de participanten bij aan zingeving, staan aan de basis van ideeën over een wenselijke samenleving, zijn gemeenschapsvormend en motiveren tot praktisch handelen. Bezinning op ontwikkeling zonder aandacht te besteden aan de betekenis van religie in het leven van mensen is in de visie van de vijf participanten niet goed mogelijk. Het Kenniscentrum wil deze visie graag uitdragen door de praktijk van ontwikkelingssamenwerking te verbinden met de reflectie op vraagstukken van religie en ontwikkeling bij wetenschappelijke instellingen en wetenschappelijke kennis bij participanten, (partner-) organisaties, media, publiek en politiek.

3.6 Organisatie

Het Kenniscentrum is gebaseerd op de contractuele overeenkomst (convenant) tussen de vijf participanten die samenkomen in de stuurgroep. Hierin komen de participanten overeen om met ingang van 1 januari 2006 tot en met 31 december 2010 samen te werken in het 'Kenniscentrum Religie en Ontwikkeling'. De verplichtingen die voortvloeien uit de ondertekening van het convenant hebben betrekking op de periode 2006 tot en met 2008. Voor beide volgende jaren houdt de ondertekening van het convenant de intentie in om de samenwerking, die mede afhankelijk is van de resultaten van de tussentijdse evaluatie in 2008, voort te zetten.¹⁵

De coördinatie en het secretariaat van het kenniscentrum liggen in handen van Stichting Oikos. Het coördinatiepunt draagt zorg voor de voorwaardenscheppende taken zoals het secretariaat, de documentatie en de algemene communicatie en publiciteit. Verder verzorgt het coördinatiepunt de organisatie van de activiteiten, voor zover deze niet door participanten zelf uitgevoerd en/of uitbesteed worden. De vijf participanten van het Kenniscentrum bepalen het beleid van het Kenniscentrum en zijn hier ook verantwoordelijk voor. Daarnaast zoekt het Kenniscentrum samenwerking met andere organisaties die open staan voor andere al of niet religieus geïnspireerde visies op ontwikkeling. Met deze organisaties wil het Kenniscentrum gezamenlijk activiteiten uitvoeren, specifieke producten en diensten verlenen en kennis en ervaring betrekken. Op deze manier werkt het Kenniscentrum binnen een breed netwerk van kennis-delers, kennis-vragers en kennis-dragers.

---

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Convenant Kenniscentrum Religie & Ontwikkeling, 1, Dit document is per mail aan mij toegestuurd door een medewerker van het Kenniscentrum.

Het Kenniscentrum betreft haar financiën uit de bijdragen van de participanten, waarbij Cordaid en ICCO het grootste deel voor hun rekening nemen. Ook stellen de participanten faciliteiten en personeel beschikbaar. Verder bestaan er de vergoedingen voor geleverde diensten, zoals die uit bijdragen van deelnemers aan conferenties, symposia, seminars en trainingen en de verkoop van boeken en brochures. Als laatste komen er subsidies van derden voor specifieke activiteiten zoals de NGO kerngroep van het Kennisforum Religie & Ontwikkelingsbeleid.

3.7 Werkplannen en resultaten

Het Kenniscentrum heeft een werkplan opgesteld voor de periode van 2006 tot 2008. In 2008 wordt er een nieuw plan ontwikkeld voor de jaren daarna. In de periode van 2006 tot 2008 staan de thema's 'Religie als instrument voor ontwikkeling', 'Religie en moderniteit' en 'Effecten van ontwikkeling op religie en cultuur' centraal.

Zoals eerder omschreven, veronderstelt het Kenniscentrum dat religie van betekenis kan zijn voor duurzame ontwikkeling, internationale samenwerking en samenlevingsopbouw. In het achtergronddocument komt naar voren dat deze veronderstelling berust op overtuiging, ervaring en analyse van de participanten.¹⁶ In het Achtergronddocument staan een aantal te behalen resultaten beschreven die aansluiten bij de geformuleerde doelstellingen. Zo wil het Kenniscentrum medio 2008: 1) een aantal activiteiten hebben georganiseerd die de betekenis van religie voor duurzame ontwikkeling, internationale samenwerking en samenlevingsopbouw goed gedocumenteerd voor het voetlicht brengen, 2) gerealiseerd hebben dat er een aantoonbare vraag naar producten en diensten bestaat en het (bewezen) vermogen om deze vraag adequaat te kunnen beantwoorden, 3) in een aantal activiteiten hebben laten zien dat coalities tussen NGO's en religieuze organisaties zinvol en effectief zijn en 4) dat er een maatschappelijke dialoog bestaat over de betekenis van religie voor duurzame ontwikkeling, internationale samenwerking en samenlevingsopbouw waarbij het Kenniscentrum zijn argumenten heeft ingebracht. Hiervoor zullen de volgende producten en diensten worden aangeboden: 1) conferenties, symposia en seminars, 2) partnerconsultaties van partnerorganisaties uit ontwikkelingslanden, 3) trainingen en cursussen, 4) wetenschappelijke en populaire publicaties, 5) websites met databank en agenda en 6) een algemene folder in meerdere talen¹⁷

3.8 Samenvatting

In dit hoofdstuk stond de formele beschrijving van het Kenniscentrum centraal. Voordat het Kenniscentrum werd opgericht werkten enkele betrokken organisaties al enige tijd met elkaar

---

¹⁶ ibidem, 4.

samen. De participanten van het Kenniscentrum hebben allen een religieuze achtergrond. Zij hebben echter afgesproken om hun religieuze overtuiging niet te verspreiden. De initiatiefnemers van het Kenniscentrum zijn van mening dat in de praktijk van ontwikkelingssamenwerking, bewust of onbewust, een westers ontwikkelingsmodel wordt overgedragen. Zij zijn van mening dat er in de Westerse samenleving sprake is van een marginalisering van religie die doorwerkt op het gebied van duurzame ontwikkeling. Hierdoor is het moeilijk om de betekenis van religie voor mensen in ontwikkelingslanden op waarde te schatten en kunnen spanningen ontstaan. Het Kenniscentrum wil daarom nadenken over de betekenis die religie kan hebben op duurzame ontwikkeling, internationale samenwerking en samenlevingsopbouw. In haar doelstellingen noemt het Kenniscentrum niet wat ze beoogt met haar reflectie op de rol van religie. Echter, door te reflecteren wordt nieuwe kennis geproduceerd. Deze kennis zal, in de lijn van Grillo, het ontwikkelingsvertoog beïnvloeden.

In het volgende hoofdstuk zal ik ingaan op de persoonlijke motivatie van de participanten om aan het Kenniscentrum deel te nemen. Ook komen een aantal aspecten aan de orde die niet in het achtergronddocument beschreven stonden, maar wel relevant zijn om de positie die het Kenniscentrum binnen de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking wil innemen beter te begrijpen.

4 De spelers aan het woord

4.1 Inleiding

In het voorgaande hoofdstuk heb ik de formele aspecten van het Kenniscentrum Religie & Ontwikkeling naar voren gebracht, zoals de ontstaansgeschiedenis en de motivatie- en doelstelling. Hierin werd duidelijk dat het Kenniscentrum als doelstelling heeft om te reflecteren op de betekenis van religie voor duurzame ontwikkeling, internationale samenwerking en samenlevingsopbouw. Deze doelstelling maakte mij in de voorbereiding van de interviews nieuwsgierig naar de drijfveren van de afzonderlijke participanten om deel te nemen aan het Kenniscentrum en hun visie op ontwikkelingssamenwerking en de rol van religie daarbinnen. Verder was ik, vanwege de diverse achtergronden van de betrokken organisaties, geïnteresseerd in de onderlinge samenwerking van de participanten binnen het Kenniscentrum.

Deze onderwerpen heb ik tijdens de interviews aan bod laten komen. Daarnaast ben ik ook ingegaan op de samenwerking tussen het Kenniscentrum en een ander initiatief op het gebied van religie en ontwikkeling; het Kennisforum Religie & Ontwikkelingsbeleid. In dit hoofdstuk bespreek ik de resultaten van de interviews die ik gehouden heb met de betrokken partijen van het Kenniscentrum Religie & Ontwikkeling in de periode maart tot augustus 2006. In de periode dat ik mijn interviews hield was het Kenniscentrum nog maar recentelijk officieel opgericht. Inmiddels is het werk van het Kenniscentrum in volle gang. Met de resultaten van mijn interviews hoop ik in dit laatste deel van mijn scriptie verder antwoord te kunnen geven op de vraagstelling namelijk: Welke positie wil het Kenniscentrum innemen binnen de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking?

Ter voorbereiding van de interviews hield ik allereerst een oriënterend interview met David Renkema van Stichting Oikos. Hiermee kwam ik meer te weten over de achtergrond van het Kenniscentrum en de organisatiestructuur. Deze uitkomsten gaven mij een beter kader om de interviews met de andere participanten voor te bereiden. Deze deelnemers waren ten tijde van de interviews vanuit hun organisatie afgevaardigde voor het Kenniscentrum.¹ Ook heb ik een interview gehouden met bijzonder hoogleraar Ter Haar van het ISS omdat mevrouw Ter Haar vanaf de oprichting betrokken is bij het Kenniscentrum. Naast de gehouden interviews met de informanten put ik voor dit hoofdstuk ook uit artikelen uit tijdschriften waar enkele geïnterviewden ook aan het woord komen.

---

¹ Dit waren de volgende personen: Dhr. Renkema (Oikos), dhr. Wolters (directeur Oikos), dhr. Lucardie (Cordaid), dhr. Gökçekuyu (IUR), mevr. Van der Wel (ICCO) en dhr. Bhondoe (Seva Network Foundation).

4.2 Visies op ontwikkelingssamenwerking en religie

Zoals we in het voorgaande hoofdstuk hebben kunnen constateren, kan het Kenniscentrum Religie & Ontwikkeling zich niet volkomen vinden in de huidige manier van ontwikkelings-samenwerking. De oprichters vinden dat er in het huidige ontwikkelingsbeleid bewust of onbewust een westers ontwikkelingsmodel wordt overgedragen waarin met de factor religie onvoldoende rekening wordt gehouden. In deze paragraaf ga ik in op de vraag waar de interesse voor religie binnen ontwikkelingssamenwerking volgens de geïnterviewden vandaan komt en welke rol religie volgens hen zou kunnen/moeten hebben.

Religie en ontwikkeling

De geïnterviewden zijn ieder van mening dat de wijze waarop religie meespeelt bij ontwikkelingssamenwerking te lang is genegeerd en dat er een groot gebrek is aan kennis over dit onderwerp. Bij partners in ontwikkelingslanden maakt religie een integraal onderdeel uit van het leven. Ook bij de religieus geïnspireerde particuliere organisaties in Nederland als Cordaid, ICCO en Oikos is religie altijd van belang geweest. De laatste jaren staat het onderwerp nadrukkelijker op de agenda. Het onderwerp religie is dus niet nieuw. Wel is de toenemende aandacht voor religie in de Westerse wereld volgens de geïnterviewden te verklaren door de internationale gebeurtenissen zoals de aanslagen van 11 september en de fundamentalisering van bepaalde religieuze groepen.

Als gevolg daarvan is er een polarisering ontstaan die ook in Nederland voelbaar is. Door deze gebeurtenissen hebben moslims zich volgens Bhondoe (SNF) overal ter wereld moeten verantwoorden voor hun religie. Bhondoe: 'Maar ook andere religieuze groepen in Nederland voelen zich niet serieus genomen door de invloed van het voortgaande secularisatieproces en de gevolgen daarvan. Ze leggen daarom extra nadruk op hun religieuze identiteit en eigenwaarden.'

Religie komt in het publieke debat veelal negatief naar voren. Renkema (Oikos) stoort zich aan de negatieve beeldvorming van religie. Hij denkt dat religie ook een belangrijke kracht in het leven van mensen kan zijn: Religie kan dromen aanreiken, beelden verschaffen over een ideale wereld waar je naar wilt streven. En het is vormend voor de wijze waarop mensen in het leven staan. De participanten willen binnen het Kenniscentrum onder andere deze positieve kant van religie betrekken in de analyse. Renkema (Oikos): 'Als je werkelijk rekening wilt houden met de wensen van mensen die je zogenaamd wilt ontwikkelen, dan kun je niet om de factor religie heen. Als je die miskent, of verwaarloost, kon je nog wel eens averechtse resultaten of zelfs geen resultaten krijgen.'

Volgens de geïnterviewden wordt te vaak gedacht dat de westerse manier van denken over ontwikkeling de enige en juiste is. Hoe we in de westerse samenleving omgaan met religie heeft volgens de geïnterviewden ook invloed op de manier van kijken naar ontwikkeling. Ontwikkeling wordt volgens enkele geïnterviewden in het Westen vooral bekeken in termen van economische ontwikkeling waarbij de factor religie wordt genegeerd. Wolters (Oikos): 'Nederland vormt een forse uitzondering op hoe er in de rest van de wereld tegen ontwikkeling wordt aangekeken. In veel landen, met name ontwikkelingslanden, is religie een integraal onderdeel van het leven.' Volgens Wolters (Oikos) is het vanzelfsprekend dat dit invloed heeft op het totaalconcept dat deze mensen van ontwikkeling hebben. Hierdoor is er een spanningsveld ontstaan tussen het westerse concept van ontwikkeling en wat door veel mensen in ontwikkelingslanden onder ontwikkeling wordt verstaan. Wolters (Oikos) pleit ervoor om het begrip ontwikkeling zoals dat in het Westen wordt gebruikt te herzien. 'Er moet bezinning komen op het begrip en dit moet worden gevoeld vanuit meerdere culturen en religies.' Ook Ter Haar (ISS) is deze mening toegedaan. 'We moeten accepteren dat niet iedereen hetzelfde denkt.'

Lucardie (Cordaid) noemt nog een andere reden voor de interesse in religie. Evenals een aantal andere geïnterviewden hoort hij verhalen van mensen uit het veld die werken vanuit een seculiere context maar in het veld geconfronteerd worden met mensen die heel religieus zijn. Dat roept vragen op. Daarnaast vertelt Wolters (Oikos) dat buitenlandse partners vragen stellen over hoe er in de Nederlandse samenleving omgegaan wordt met religie. Wolters (Oikos): 'Het Kenniscentrum kan niet om deze vragen heen. De westerse samenleving moet een antenne krijgen voor andere visies op ontwikkeling. Dit is politiek en wetenschappelijk gezien een hele urgente vraag.'

De geïnterviewden pleiten ervoor te onderzoeken welke rol religie binnen ontwikkelings-samenwerking kan hebben. Om dit te bereiken heeft het Kenniscentrum in september 2005 bijgedragen aan de conferentie 'Religion: A Source for Human Rights and Development Cooperation'. In oktober 2007 organiseert het Kenniscentrum de conferentie 'Transforming Development. Exploring new approaches to development from religious perspectives'.² Ter Haar (ISS) verwoordt de beweegredenen om de religieuze dimensie in het ontwikkelingsbeleid ter sprake te brengen: 'Om de effectiviteit te vergroten. Je vergroot de effectiviteit door te begrijpen wat mensen beweegt, wat ze motiveert en waarom ze doen wat ze doen. Pas als je dat gesprek aangaat, kan er sprake zijn van een effectief ontwikkelingsbeleid.'³ 'Daarbij moeten we uitgaan van de kracht van mensen zelf, van hun eigen hulpbronnen, van wat ze zelf tot hun beschikking

---

² <http://www.religion-and-development.nl/agenda.php>, 20 juli 2007.

³ Stremmelaar, A. en R. Woltering 'Religie als motor voor verandering', in: *ZemZem. Tijdschrift over het Midden-Oosten, Noord-Afrika en Islam*, Jg 2, nr 3 (2006) 114-123, aldaar 122.

hebben. (...) Spiritualiteit is ook een hulpbron die mensen tot hun beschikking hebben. Die zou je ook moeten aanboren voor een succesvolle ontwikkelingssamenwerking.' Bhondoe (SNF) noemt in dat kader: 'Je zult rekening moeten houden met andere waardensystemen. Mensen in ontwikkelingslanden hebben een bepaalde visie van op ontwikkeling, dus daar zul je aansluiting bij moeten vinden. Als je de dialoog niet zoekt, hou je een tweedeling tussen seculieren en niet-seculieren. Het is lastig om dan een dialoog te krijgen.'

Zoals we in hoofdstuk twee konden lezen, ontstond er in de jaren negentig van de vorige eeuw een klimaat waarin reflectie en kritiek op ontwikkelingssamenwerking ruimte kregen. Critici zoals de antropoloog Escobar benadrukten de ongelijkwaardige relatie tussen donoren en hulpontvangende landen. Ontwikkelingsantropoloog Grillo is blij met de inzichten die Escobar biedt maar vindt wel dat deze te ver gaan wanneer hij over ontwikkeling als topdown benadering spreekt. Volgens Grillo kan binnen een ontwikkelingsvertoog geen sprake zijn van enkel een topdown benadering omdat vertogen ook altijd van onderaf worden beïnvloed. Kennis over ontwikkeling wordt immers niet enkel gevormd door bredere historische en politieke omstandigheden, maar is ook altijd het product van politieke ontwikkelingen op microniveau en de handelingen van individuen.

Het Kenniscentrum uit kritiek op ontwikkelingssamenwerking en de ongelijkwaardige relatie tussen donoren en hulpontvangende landen maar benadrukt vooral de ontbrekende aandacht voor de factor religie binnen het ontwikkelingsbeleid. De geïnterviewden zijn van mening dat religie een belangrijk deel uitmaakt van het leven van veel mensen in niet-westerse samenlevingen. Het is voor hen dan ook een logische stap om meer aandacht voor dit onderwerp te vragen. De organisaties binnen het Kenniscentrum zijn hier afzonderlijk al langere tijd mee bezig. Door hun krachten te bundelen in het Kenniscentrum worden zij een machtiger speler binnen het ontwikkelingsvertoog en kunnen zij een krachtiger geluid laten horen.

De oproep tot meer aandacht voor religie komt volgens de geïnterviewden voort uit de wens de effectiviteit van het ontwikkelingsbeleid te vergroten. Naar mijn mening heeft het ook te maken met de erkenning van de eigen religieuze identiteit van de betrokken organisaties. In hoofdstuk twee beschreef ik de historische ontwikkeling van religie en secularisatie. De organisaties binnen het Kenniscentrum hebben zich moeten handhaven in een seculiere samenleving waar de negatieve aandacht voor religie groot is. Door de aandacht die minister van Ardenne aan religie heeft gegeven is er gunstig klimaat ontstaan waarin meer ruimte bestaat om over de rol van religie in de samenleving en internationale samenwerking te praten en invloed uit te oefenen op discussies over religie binnen het maatschappelijk veld en de internationale

samenwerking. De organisaties binnen Kenniscentrum voelen zich in dit klimaat erkend en spelen hierop in.

Secularisatie en migratie

De geïnterviewden voelen zich gesterkt in hun ideeën over het belang van religie door de kritiek die de afgelopen jaren op de secularisatiethese is ontstaan. Ze noemen hierbij veelvuldig de naam van godsdienstsocioloog Peter Berger. In de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw was hij nog een groot voorstander van de secularisatietheorie, terwijl hij tegenwoordig één van de grootste critici is. In de lijn van Berger zegt Ter Haar (ISS): ‘Te vaak en te lang is vanzelfsprekend aangenomen dat met het seculariseren van de samenleving, ook het gedachtegoed van mensen gesecculariseerd zou raken en dat religie vanzelf zou verdwijnen.’ Dat is volgens haar een achterhaald idee. Ook Wolters (Oikos) en Renkema (Oikos) scharen zich achter dit idee. Renkema (Oikos): ‘Religie is geen te verwaarlozen factor meer, het is een relevante factor, hoe je verder ook over religie denkt.’ Wolters (Oikos): Mede door het proces van secularisatie heeft er een versmalling plaatsgevonden voor het begrip ontwikkeling (...) en is in toenemende mate de gevoeligheid voor religie en cultuur afgenomen.

Wanneer de geïnterviewden kritiek uiten op de secularisatietheorie, komen al snel de migranten die in Nederland wonen naar voren. Bhondoe (SNF): ‘Het secularisatieproces heeft zich voltrokken in Nederland. Maar tegelijkertijd worden we in Nederland geconfronteerd met een grote groep migranten voor wie religie van groot belang is.’ De participanten van het Kenniscentrum zien een duidelijke samenhang tussen ontwikkelingssamenwerking en migratie. Bij beide onderwerpen stuit je volgens hen vroeg of laat op de religieuze dimensie. De Nederlandse samenleving wordt, net als ontwikkelingssamenwerking, geconfronteerd met mensen die veelal een andere levensbeschouwing hebben.

Bhondoe (SNF) wil vanuit SNF door middel van lobby en advocacy zorgen dat de migrantengemeenschap meer zeggenschap krijgt in ontwikkelingssamenwerking. Van der Wel (ICCO) merkt op dat er veel geleerd kan worden van de relatie tussen ontwikkelings-samenwerking en de migratieproblematiek in West-Europa en Nederland. ‘Binnen ICCO worden er al een tijd contacten gelegd met migrantenorganisaties. We zouden graag een bijdrage leveren aan het debat over de migrantenproblematiek omdat we zoveel contact hebben met religieuze organisaties in het Zuiden. Er zit bij die organisaties zoveel ervaring hoe je nu als religieuze

groepering je kunt ontwikkelen. Het heeft binnen ICCO nog niet tot programma's geleid omdat daar de capaciteit niet voor is.⁴

Vandaag de dag is er veel kritiek op de secularisatietheorie. In het publieke debat is de hernieuwde aandacht voor religie voelbaar. Zoals we zagen in hoofdstuk twee spreken Van de Donk en Plum liever niet van een terugkeer van religie maar van een transformatie die nader onderzocht dient te worden. Discussies over de rol van religie in de Nederlandse samenleving hebben invloed op religieus geïnspireerde organisaties als het Kenniscentrum. Zij nemen deze discussie mee in hun visie op het huidige ontwikkelingsbeleid. De kritiek die het Kenniscentrum heeft op het ontwikkelingsbeleid komt dus niet enkel voort uit de hoek van ontwikkelingssamenwerking maar wordt daarnaast gevoed door discussies die spelen in de Nederlandse samenleving.

Enkele geïnterviewden geven aan het wenselijk te vinden dat er een hechtere samenwerking komt tussen de eigen organisatie en migrantenorganisaties. Er bestaat echter een verschil tussen (vooral) de grote ontwikkelingsorganisaties en migrantenorganisaties. De grote ontwikkelingsorganisaties bestaan al geruime tijd en hebben in de loop der jaren veel ervaring opgedaan en een professionalisering ondergaan. De grote medefinancieringsorganisaties (MFO's) hebben altijd nauw samengewerkt met de overheid en hun beleid daar op af gestemd, met name omdat ze voor het grootste deel afhankelijk waren en nog zijn van overheidsfinanciering, zoals het huidige medefinancieringsprogramma. Veel migrantenorganisaties hebben deze stap (nog) niet gemaakt. Hoe deze samenwerking eruit gaat zien, zal in de toekomst nader onderzocht moeten worden.

Religie gedefinieerd

Het Kenniscentrum Religie & Ontwikkeling heeft in haar plannen een definitie van religie opgenomen. Deze definitie is opgesteld door een aantal leden van het Kenniscentrum en Ter Haar (ISS) en is na overleg goedgekeurd door alle participanten. De definitie van het Kenniscentrum luidt:

---

⁴Ook minister voor Ontwikkelingssamenwerking Agnes van Ardenne gaat in het artikel *Grensverlegging in Ontwikkelingssamenwerking* in op het onderwerp migranten. Zij benoemt echter nog een andere dimensie dan de religiositeit van migranten waar we in Nederland mee te maken krijgen: Migranten maken grote bedragen over naar hun land van herkomst, de zogenaamde remittances. Ook tijdens de interviews kwam dit onderwerp naar voren. Het voert te ver om in deze scriptie volledig op dit onderwerp in te gaan.

Religie staat voor bepaalde combinaties van verhalen over zingeving, besef of afhankelijkheid van een transcendente werkelijkheid, rituelen en handelingen, gemeenschappen en visies op een transcendente werkelijkheid, op menselijke gemeenschappen, op de verhouding tussen de generaties en/of de levende natuur en de levenloze omgeving

De participanten geven aan dat het begrip bewust breed is gedefinieerd omdat alle participanten er zich in moeten kunnen herkennen. Volgens Wolters (Oikos) is het definiëren van begrippen, zoals hij dat noemt, een kwetsbare aangelegenheid. Dit sluit aan bij de opvatting van religie van de antropoloog Talal Asad die zegt dat het geven van een universele a-historische definitie van religie nooit mogelijk is. Daarnaast is het opstellen van een definitie in dit geval een kwetsbare gevoelige aangelegenheid omdat organisaties met een zeer verschillende religieuze achtergrond zich moeten kunnen vinden in de definitie. Wolters (Oikos) wil de definitie die gegeven is dan ook niet als een statisch begrip hanteren, maar wil juist openstaan voor aanpassing van het begrip op basis van reflectie en nieuwe inzichten die worden opgedaan. 'We moeten de definitie van religie (...) aanpassen op basis van de gesprekken die wij hebben met onze partners, op basis van verdere reflectie.' Lucardie (Cordaid) merkt nog op: 'Je hoeft als Kenniscentrum geen wetenschappelijk instituut te worden, maar je moet wel duidelijk stellen dat er geen éénduidig concept van religie bestaat.'

Bij de definitie van het begrip is niet gekozen voor de institutionele vorm van religie omdat er volgens Wolters (Oikos) tal van vormen zijn die dat niet zijn.⁵ Ook Ter Haar (ISS) noemt dit nadrukkelijk. Zij is van mening dat praten over institutionele vormen van religie goed aansluit bij een westerse manier van denken maar niet persé bij de niet-westerse. Ter Haar (ISS) zegt dat er op zich niets mis mee is om op de institutionele kant van religie in te gaan. Het is echter te smal gedefinieerd. De institutionele kant van religie is volgens haar afgeleid van de religieuze ideeën en ervaringswereld van mensen en die zijn wat haar betreft juist heel waardevol. Deze manier van kijken besteedt niet altijd aandacht aan wat mensen beweegt en is volgens haar op den duur minder effectief omdat je de mensen om wie het gaat niet 'meekrijgt'. Ter Haar (ISS) vindt het belangrijk om zich te verdiepen in het handelen van mensen en hun beweegredenen. Het Kenniscentrum sluit daarbij aan.

Jurist en Arabist Maurits Berger benoemt in een publicatie over religie en ontwikkelingshulp dat het moeilijk is om een definitie van religie te geven die hanteerbaar is binnen ontwikkelingssamenwerking. Vaak wordt op de institutionele variant van het begrip

---

⁵Institutioneel: religie georganiseerd in een instelling zoals een kerk of een moskee.

ingegaan omdat religie op deze manier makkelijker hanteerbaar is dan een definitie die ingaat op het bestaan van een onzienbare wereld bewoond door geesten.⁶

Het element zingeving maakt onderdeel uit van de definitie van het Kenniscentrum omdat een aantal participanten dit een belangrijk kenmerk van religie vindt. Ter Haar (ISS) vindt zingeving een te breed begrip maar erkent het belang van dit element in de definitie van het Kenniscentrum. 'Zingeving is een begrip dat niet samen hoeft te vallen met religie en dat ook zonder het gebruik van god of geesten kan. Zingeving valt immers ook te behalen uit sport of muziek.' In het tijdschrift *ZemZem* zegt Ter Haar (ISS) 'Religie als zingeving is een modern concept, verbonden met de geschiedenis van het Westen, opgekomen na de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog. Voor veel niet-westerse gelovigen is religie sterk verbonden met de onzienlijke wereld, met de geesten en spirituele krachten daarin, met wier hulp ze door actieve communicatie en interactie richting kunnen geven aan hun eigen leven. In het Westen hebben wij in onze historische ontwikkeling geleerd de twee dimensies van het bestaan, religieus en niet-religieus, materieel en spiritueel, te scheiden. Het onderscheid tussen die twee sferen wordt in andere samenlevingen niet op dezelfde manier gemaakt.'⁷ Deze opvatting sluit aan bij de ideeën van Asad die van mening is dat het westerse begrip religie een westerse visie op de werkelijkheid impliceert waarin onderscheid gemaakt wordt tussen het seculiere en sacrale. Het afbakenen van religie op deze manier bestaat in veel andere culturen niet.

De definitie van religie die door het Kenniscentrum gegeven wordt valt niet te plaatsen binnen de 'essentialistische' of 'functionalistische' beschrijvingen van religie zoals besproken in hoofdstuk twee. De definitie omvat essentialistische kenmerken zoals het geloof in hogere machten, alsmede functionalistische kenmerken zoals de functie van religie voor het individu of de samenleving. De geïnterviewden zijn er geen voorstander van om binnen een definitie van religie de institutionele kant te benadrukken omdat deze niet hoeft samen te vallen met wat mensen beweegt. Een definitie die ingaat op de onzienbare wereld is echter moeilijker hanteerbaar binnen het ontwikkelingsbeleid dan een definitie die de institutionele kant benadrukt.

Zoals we verder hebben kunnen constateren heeft het Kenniscentrum gekozen voor een brede definitie van religie. Door de geïnterviewden werd aangegeven dat hiervoor gekozen is omdat alle participanten zich op deze manier in de definitie kunnen herkennen. Lucardie (Cordaid) noemde al dat het niet mogelijk is om een éénduidig concept van religie te creëren. Dit alles werpt naar mijn mening licht op de onderlinge verschillen die bestaan tussen de participanten en de manier waarop zij religie willen definiëren. Het geven van een definitie van

⁶ Berger, M. S., *Religion and development aid: The special case of Islam*, Den Haag 2006, 5.

⁷ Stremmelaar, 'Religie als motor voor verandering', 116.

religie vanuit een hindoeïstische visie hoeft immers niet samen te vallen met een definitie gegeven door iemand met een islamitische achtergrond en de twee kunnen zelfs erg verschillen. Aangezien de partners in het Kenniscentrum van verschillende religieuze huize komen en graag willen samenwerken is het logisch dat is gekozen voor een brede definitie van het begrip religie.

4.3 Samenwerking

In de volgende paragraaf ga ik in op de samenwerking van de verschillende partijen binnen het Kenniscentrum, de samenwerking tussen het Kenniscentrum en het Kennisforum Religie & Ontwikkelingsbeleid en de toekomstvisie van de participanten van het Kenniscentrum.

Diversiteit en onderlinge samenwerking

Bij de oprichting van het Kenniscentrum is bewust gekozen voor een diversiteit aan organisaties. Wolters (Oikos): 'Enerzijds zijn er organisaties betrokken die zich met ontwikkelings-samenwerking bezighouden en anderzijds organisaties die zich richten op wetenschappelijk onderzoek. Verder bestond vanaf het begin de wens om in het Kenniscentrum inbreng te hebben vanuit de verschillende religies.' Wanneer de betrokken partijen slechts een christelijke signatuur zouden hebben, dan zou het volgens Wolters (Oikos) weinig zin hebben om het Kenniscentrum te laten bestaan. 'Het zou op die manier geen wezenlijke bijdrage kunnen leveren aan het debat rondom religie en ontwikkeling omdat ontwikkelingssamenwerking met een grote diversiteit aan religies geconfronteerd wordt. Het is een strategische keuze om juist zoveel mogelijk diversiteit in huis te halen en een werkwijze te ontwikkelen waarbij die diversiteit vruchtbaar wordt.' Daarbij is wel gekozen om in het Achtergronddocument expliciet te vermelden dat de betrokken organisaties geen missionaire motieven moeten hebben. Er wordt terughoudendheid verwacht bij het uitdragen van de eigen geloofsvisie.

Uit de interviews blijkt dat de participanten zich graag voor het Kenniscentrum willen inzetten. Een aantal geïnterviewden, waaronder Bhondoe (SNF), wil graag vermeld zien dat hij onderling veel respect ervaart voor de verschillen tussen de organisaties. De participerende organisaties hebben ieder een eigen religieuze achtergrond. Er bestaat openheid naar elkaar toe maar er wordt terughoudendheid verwacht in het uitdragen van de eigen geloofsvisie. De organisaties zitten er niet om onderlinge verschillen uit te vechten maar omdat ze het thema religie en ontwikkelingssamenwerking belangrijk vinden en op de kaart willen zetten. Dit open en respectvolle klimaat wordt over en weer bijzonder gewaardeerd. Wolters (Oikos): 'Vanuit die respectvolle benadering willen we toe naar: hoe kun je nu dat wat jezelf in huis hebt naast dat van een ander leggen en hoe kan dat tot een grotere diepgang of verrijking leiden?' Van der Wel

(ICCO) ziet het Kenniscentrum als een kennismakelaar: 'Iedere organisatie die bij het Kenniscentrum aangesloten is, heeft een eigen netwerk. Al deze netwerken komen in het Kenniscentrum bij elkaar en kunnen elkaar op die manier versterken.' Er bestaat volgens de geïnterviewden een goede samenwerking en een goede basis. Deze basis moet verder uitgewerkt worden en er moet vertrouwde worden opgebouwd. Dan ontstaat de ruimte om ook over inhoudelijk gevoelige kwesties met elkaar in gesprek te gaan.

Hoewel alle geïnterviewden de nadruk leggen op de goede onderlinge samenwerking zijn sommigen ook kritisch. Van der Wel (ICCO) ziet de diversiteit binnen het Kenniscentrum als een interessante uitdaging. Het kan volgens haar echter ook moeilijke punten met zich mee kan brengen. Dit komt doordat de betrokken organisaties verschillen in omvang en ervaring. Jonge organisaties zoals de IUR of SNF zijn nog volop in ontwikkeling. Ze hebben daardoor veel energie nodig om aan interne zaken te besteden. De kleinere organisaties hebben minder armslag dan de grotere als ICCO en Cordaid. Lucardie (Cordaid) is benieuwd hoe het Kenniscentrum zich gaat ontwikkelen. Hij zegt: 'Zolang je het met elkaar hebt over religie als abstract religieus concept zit je aan de 'safe side'. Wanneer persoonlijke visies op het begrip aan de orde komen kan het spannend worden. Ik ben benieuwd hoe zich dat gaat ontwikkelen. Men heeft in ieder geval een positief vooroordeel naar elkaar toe. Men wil graag de overeenkomsten zien.'

Zoals ik eerder heb aangegeven in deze scriptie was het ISS vanaf het begin betrokken bij het Kenniscentrum. Het was de bedoeling dat het ISS als participant zou gaan fungeren. Uiteindelijk is vanuit het Inistitute Board van het ISS besloten om niet als participant op te treden. De reden hiervoor wordt door Ter Haar (ISS) verwoord: 'Ze waren van mening dat het ISS niet als enige seculiere organisatie kon deelnemen in een initiatief van verder bestond uit organisaties die handelen vanuit een religieuze achtergrond. Er kwamen vragen over de wetenschappelijk status van het instituut. Het was een zaak van public image.' Er is wel vastgelegd dat het ISS heel nauw wil samenwerken met het Kenniscentrum. Deze samenwerking zal voornamelijk plaatsvinden door de bijdrage van Ter Haar.

Alle geïnterviewden geven aan het spijtig te vinden dat het ISS na de oprichting als participant uit het Kenniscentrum is gestapt. Gökçekuyu (IUR): 'Met het vertrek van het ISS is het Kenniscentrum een club religieuzen geworden en dat is jammer.' Alle deelnemers noemen de wetenschappelijke inbreng van het ISS in het Kenniscentrum van groot belang. De IUR heeft uiteraard ook wetenschappelijke inbreng, maar is daarnaast religieus gekleurd. Het ISS was als seculiere wetenschappelijke instelling volgens de geïnterviewden een verrijking. Lucardie (Cordaid): 'Ik denk dat de inbreng van het ISS een modererende factor zou kunnen zijn op momenten dat gevoelige kwesties ter sprake komen.'

Volgens Van der Wel (ICCO) is het wenselijk om in de toekomst met meer wetenschappelijk organisaties een samenwerkingsverband aan te gaan. 'Het is voor het Kenniscentrum belangrijk om een academische inbreng te hebben en omgekeerd is het voor academische instellingen belangrijk om samen te werken met praktijkgerichte organisaties. Dan snijdt het mes aan twee kanten. Renkema (Oikos) zegt dat de kracht van het Kenniscentrum deels zit in praktijkervaring, de multi-religiositeit en de verschillende wetenschappelijke disciplines. 'Hoewel het ISS geen participant meer is, bestaat er wel een nauwe samenwerking met het Kenniscentrum. Op deze manier hoopt het Kenniscentrum toch wetenschappelijke input van een seculier-wetenschappelijk instituut te krijgen.'

Zoals te lezen valt, wordt duidelijk dat alle participanten graag de nadruk leggen op de goede basis die er bestaat en het wederzijdse respect dat men naar elkaar toe ervaart. Het Kenniscentrum is een jonge organisatie waarbij, zoals aangegeven door enkele geïnterviewden, eerst een wederzijds vertrouwen moet worden ontwikkeld. Het is daarom begrijpelijk dat men graag het onderlinge respect benadrukt. Er bestaan verschillen tussen de participanten van het Kenniscentrum vanwege de diverse religieuze achtergronden. Dit kan intern spanningen opleveren wanneer de verschillen in levensbeschouwing aan de orde komen. Aan de andere kant denk ik dat men in elkaar ook een bondgenoot vindt. Alle organisaties zoeken immers naar erkenning als religieuze geïnspireerde organisatie in de Nederlandse samenleving. Zoals de geïnterviewden aangeven bestaat het Kenniscentrum nog niet lang. In de toekomst zal duidelijker worden hoe de onderlinge samenwerking verder verloopt.

Belangen

De organisaties waaruit het Kenniscentrum bestaat zijn zeer divers. Wat ze gemeen hebben is dat ze allen religieuze achtergrond hebben. Wanneer organisaties zich verenigen in een initiatief als het Kenniscentrum hebben ze daar een belang bij. Lucardie (Cordaid) vermeldt dan ook dat het belangrijk is om te beseffen dat binnen ontwikkelingssamenwerking en ook bij het Kenniscentrum belangen een grote rol spelen. Lucardie (Cordaid) noemt een aantal belangen die de diverse organisaties naar zijn mening hebben om betrokken te zijn bij het Kenniscentrum: 'De IUR heeft er belang bij om een harmonieuze boodschap van de Islam in het Westen door te geven en zich als Islamitische Universiteit te vestigen in Nederland. Ter Haar heeft bij het ISS de leerstoel 'Religion human rights and social change'. Deze leerstoel wordt gefinancierd door Cordaid en ICCO. Binnen het Kenniscentrum kan Ter Haar haar visie op religie en ontwikkeling kwijt. De grote organisaties Cordaid en ICCO hebben belangen aangaande hun positionering als

katholiek geïnspireerde dan wel protestantse ontwikkelingsorganisatie. SNF is bezig zich te vestigen als een hindoeïstische ontwikkelingsorganisatie.' Ook andere geïnterviewden noemen enkele van deze punten.

Van der Wel (ICCO) ziet het Kenniscentrum als een zakelijke overeenkomst, waarvan de partijen iets komen brengen en halen. Wanneer zij over het belang van ICCO spreekt zegt ze dat de organisatie met behulp van het Kenniscentrum een politiek signaal aan de minister en de Nederlandse samenleving wil afgeven. Dat in een dergelijk initiatief ook de protestantse kant is vertegenwoordigd, is volgens haar belangrijk. Van der Wel wil ook iets 'halen' bij het Kenniscentrum. Ze hoopt een stuk kennis mee terug te kunnen nemen dat bij ICCO ingezet kan worden: 'Wij hebben natuurlijk ook niet alle kennis in huis. Het is juist die aanvulling en uitwisseling waar we wat van kunnen leren.'

Zoals hierboven te lezen valt hebben de organisaties die bij het Kenniscentrum betrokken zijn daar verschillende belangen bij. Een belang wat al eerder in deze scriptie aan de orde is gekomen, maar wat door de geïnterviewden niet nadrukkelijk wordt uitgesproken is het belang dat de organisaties hebben om zich te verenigen in het Kenniscentrum. De participanten staan samen sterker in hun roep om een andere visie op ontwikkeling waarbij de factor religie niet over het hoofd wordt gezien.

Religie en politiek

Zoals ik aan het begin van deze scriptie heb uitgelegd, bestaat naast het Kenniscentrum Religie & Ontwikkeling nog een ander initiatief op dit gebied; het Kennisforum Religie & Ontwikkelingsbeleid. Dit Kennisforum is een initiatief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken en een aantal particuliere organisaties. Een aantal participanten van het Kenniscentrum (ICCO, Oikos en SNF) participeert ook in het Kennisforum. Bijna alle geïnterviewden zijn het erover eens dat er een duidelijk verschil bestaat tussen de beide organisaties. Volgens Wolters (Oikos) en Ter Haar (ISS) zijn het Kenniscentrum en Kennisforum twee complementaire bewegingen die ieder een eigen agenda hebben. Het maatschappelijk middenveld heeft een andere verantwoordelijkheid dan het ministerie. Het Kennisforum is een instrument dat zich richt op het beleid van het ministerie ten aanzien van religie en ontwikkeling. Ter Haar (ISS) noemt het een top-down gerichte benadering. Het Kenniscentrum wil daarentegen juist graag van onderaf werken, vanuit de *grass roots*⁸. Het Kenniscentrum heeft een lange aanlooptijd genomen door

---

⁸ Term die veel gebruikt wordt binnen ontwikkelingssamenwerking. Organisaties die op *grass roots level* actief zijn, werken op het basisniveau, direct met de mensen waar het om gaat.

vooraf goed te luisteren naar religieuze organisaties in Nederland en ontwikkelingslanden. Hierin ligt volgens Ter Haar (ISS) de kracht van het Kenniscentrum.

De meeste geïnterviewden voelen er niet voor om het Kenniscentrum en het Kennisforum volledig in elkaar te schuiven. Liever zien zij een samenwerking zoals die op dit moment bestaat. Bhondoe (SNF) is als enige van mening dat de twee initiatieven meer in elkaar te schuiven zijn. Op die manier wil hij sterker staan in het beïnvloeden van het ontwikkelingsbeleid. Hij geeft verder aan dat het voor een kleine organisatie als SNF moeilijk is om in beide initiatieven te participeren omdat het veel tijd en menskracht kost. SNF heeft deze energie juist ook nodig voor de eigen organisatie. Renkema (Oikos) en Ter Haar (ISS) vinden het bestaan van de twee initiatieven voor de buitenwereld erg onduidelijk omdat ze zich beide richten op religie en ontwikkeling en een bijna identieke naam hebben. Ter Haar (ISS) zou het onderscheid graag aanbrengen door voor een andere naam of duidelijk logo te kiezen.

De geïnterviewden zijn allemaal blij met de aandacht die minister Agnes van Ardenne voor Ontwikkelingssamenwerking aan het onderwerp religie heeft gegeven. Wanneer er in een volgend kabinet een minister van een andere partij komt, is het volgens hen niet zeker dat deze de aandacht voor religie wil benadrukken. Dit kan volgens de geïnterviewden invloed hebben op de openheid en draagvlak op het ministerie om met dit onderwerp aan de slag te gaan. Lucardie (Cordaid) merkt hierbij wel op dat niet alleen de minister een belangrijke functie heeft maar dat ook het ambtenarenapparaat van belang is omdat ambtenaren vaak langer op hun positie blijven zitten dan een minister. 'Ministers komen en gaan.' Enkele participanten merken op dat het voor het Kenniscentrum in eerste instantie niet veel uitmaakt welke minister er zit. Het Kenniscentrum bestaat onafhankelijk van het ministerie wat betekent dat het niet financieel of beleidsmatig afhankelijk is van het ministerie. Volgens de geïnterviewden is er bewust voor gekozen om onafhankelijk van het ministerie te werken. Was dit niet het geval dan zou het volgens Ter Haar (ISS) de geloofwaardigheid ten aanzien van de partners aantasten. De NGO's die het Kenniscentrum hebben opgericht waren er zelf van overtuigd dat er iets moest gebeuren met het onderwerp religie en ontwikkeling. Wolters (Oikos) is dan ook stevast van plan om gewoon door te gaan, mocht er vanuit het ministerie minder aandacht aan het onderwerp religie en ontwikkeling worden besteed. Ter Haar (ISS) zegt dat het Kenniscentrum levensvatbaar is voor de lange duur, het is een 'blijvertje'.

De geïnterviewden zijn blij met een politiek klimaat waarin de roep om aandacht voor religie binnen ontwikkelingssamenwerking gehoord wordt. Wat opvalt is dat er twee soortgelijke initiatieven bestaan op het gebied van religie en ontwikkeling, het Kenniscentrum Religie &

Ontwikkelingsbeleid en het Kennisforum Religie & Ontwikkeling. Er bestaat een gezamenlijke website www.religion-and-development.nl, maar de organisaties opereren verder zelfstandig. Voor veel buitenstaanders is het verschil tussen het Kenniscentrum Religie & Ontwikkeling en het Kennisforum Religie & Ontwikkelingsbeleid niet duidelijk. De geïnterviewden erkennen dit probleem en enkele van hen zouden graag een duidelijker onderscheid zien, als is het al in de naamvoering.

De meerderheid van de geïnterviewden is blij dat het Kenniscentrum losstaat van het initiatief van het Kennisforum Religie & Ontwikkelingsbeleid. Zij claimen hierdoor meer bewegingsruimte en vrijheid te ervaren in de keuzes die het Kenniscentrum maakt. Toch staat het Kenniscentrum niet helemaal los van bemoeienis van overheidszijde. Veel Nederlandse particuliere organisaties zoals enkele betrokken participanten staan immers in een afhankelijkheidsrelatie tot het ministerie. Ze krijgen als medefinancieringsorganisatie (MFO) geld van het ministerie en moeten hierdoor uiteindelijk toch verantwoording afleggen aan het ministerie.⁹ Tijdens de interviews die ik hield met de participanten constateerde ik een enkele keer terughoudendheid in het geven van antwoord op mijn vragen. Men was zich bewust van het feit dat dit onderzoek eventueel ook ambtenaren van het Ministerie van Buitenlandse Zaken gelezen wordt. In de toekomst zal duidelijk moeten worden hoe de beide initiatieven verder gaan.

4.4 De toekomst

Een aantal geïnterviewden geeft als antwoord op de vraag wat de kracht van het Kenniscentrum is, dat het Kenniscentrum een plek van ontmoeting is op verschillende niveaus. Allereerst is het volgens enkele geïnterviewden uniek dat Nederlandse organisaties met verschillende religieuze achtergronden samenwerken op het thema religie en ontwikkeling en dat dit op een bijzonder respectvolle manier gebeurt. Het Kenniscentrum is daardoor een netwerk waar kennis bij elkaar wordt gebracht die toegankelijk gemaakt wordt voor geïnteresseerden. Daarnaast wil het Kenniscentrum dicht bij de praktijk blijven door op grassroots niveau met buitenlandse organisaties te werken. Ter Haar (ISS) zegt altijd veel geleerd te hebben van het samenwerken met zuidelijke partners omdat het helpt om op een andere manier naar de realiteit te kijken. Lucardie (Cordaid) vindt het belangrijk dat het Kenniscentrum ook in de toekomst op dit niveau

---

⁹ Sinds 2006 is er een nieuw medefinancieringsstelsel (MFS). De uiteindelijke omvang van deze vorm van hulp hangt af van de kwaliteit van de projecten en programma's. Vóór 2006 konden de medefinancieringsorganisaties (MFO's) rekenen op een vast percentage van de begroting. De nieuwe, meer flexibele, benadering beoogt de transparantie en kwaliteit van het programma te verhogen, maar stelt ook hogere eisen aan de organisaties om hun eigen financiering voor 25% rond te krijgen.

blijft samenwerken. Volgens Van der Wel (ICCO) ligt de kracht van het Kenniscentrum in deze driehoeksconstructie doordat geprobeerd wordt de praktijkgerichtheid te verbinden met academische reflectie en religieuze organisaties. 'Het Kenniscentrum vervult een makelaarsfunctie door een spin in het web te zijn.' Dit brengt volgens Van der Wel (ICCO) een nieuwe en 'spannende synergie' met zich mee. Een ander kenmerk van de kracht van het Kenniscentrum is volgens de geïnterviewden dat het een initiatief is dat los staat van politieke besluitvorming. Hierdoor is er volgens hen tijd om onderzoek te doen.

De geïnterviewden zijn benieuwd naar de ontwikkelingen die het Kenniscentrum in de toekomst gaat doormaken. Er zijn nog veel uitdagingen en er bestaan bij de geïnterviewden wensen over de toekomst van het Kenniscentrum. Wolters (Oikos) wil in eerste instantie graag een goedlopend Kenniscentrum ontwikkelen waarvan men ook buiten het Kenniscentrum de meerwaarde inziet. Daarvoor moet veel op gang worden gebracht zoals het opzetten van een databank, reflecties op de bestaande activiteiten en er moet meer contact worden gezocht met partners in het buitenland. Wolters (Oikos) is tevreden wanneer dit bereikt wordt.

Van der Wel (ICCO) en Renkema (Oikos) vinden het belangrijk dat het Kenniscentrum de samenhang tussen religie en ontwikkeling op een overtuigende en onderbouwde wijze in het publieke debat gaat brengen. Renkema (Oikos) zegt dat tussen het abstracte verhaal en enkele casussen die als voorbeeld dienen, nog een groot tussenverhaal bestaat dat te veel als losse fragmenten aan elkaar zit. Binnen het Kenniscentrum begrijpt men elkaar, maar het is nu belangrijk om naar buiten toe met een overtuigend verhaal te komen. De conferenties die ik eerder in dit hoofdstuk noemde moeten daar aan bijdragen. Renkema (Oikos) zegt verder dat het verhaal bij mensen 'tussen de oren moet komen' en dat er instrumenten nodig zijn die kunnen worden ingezet bij het rekening houden met de effecten van religie. Mensen moeten er een 'antenne' voor krijgen.

Bhondoe (SNF) wil op het onderwerp religie en ontwikkeling graag de dialoog met het ministerie aangaan. Hij vindt verder dat het Kenniscentrum ervoor moet waken in een praatgroep te veranderen. Hij hoopt dat het Kenniscentrum een effectieve organisatie wordt die doelgericht te werk gaat. Lucardie (Cordaid) noemt dat hij het prettig zou vinden wanneer er binnen het Kenniscentrum meer aandacht zou komen voor nieuw-Nederlandse componenten zoals migrantenkerken. Van der Wel (ICCO) spreekt verder de hoop uit dat het Kenniscentrum in de toekomst gefinancierd gaat worden door meerdere partijen. Ze zou het wenselijk vinden om de financiële basis te verbreden.

De geïnterviewden zijn gezamenlijk van mening dat het Kenniscentrum niet uitgebreid moet worden met nieuwe participanten. De kerngroep moet duidelijk blijven. Wanneer deze te

groot zou worden zou het Kenniscentrum minder slagvaardig worden. Ter Haar (ISS) merkt op graag samen te werken met andere organisaties maar wil bewaken dat deze organisaties het Kenniscentrum niet gaan overwoekeren. Ook de andere geïnterviewden zien graag dat het Kenniscentrum een nauwe samenwerking met andere organisaties aangaat en dat het op deze manier een netwerkorganisatie wordt waarbij het Kenniscentrum de spin in het web is. Het Kenniscentrum kan dan putten uit input vanuit een brede reeks aan betrokkenen. Gökçekuyu (IUR): 'Deze organisaties moeten een open en actieve instelling hebben.' Renkema (Oikos) vindt dat de participanten van het Kenniscentrum goed moeten bekijken wie ze erbij betrekken omdat het volgens hem moet oppassen niet teveel een protestants-christelijke imago te krijgen. Het is voor het Kenniscentrum duidelijk belangrijk om met een brede reeks aan organisaties samen te werken, terwijl het de kerngroep klein wil houden.

4.5 Samenvatting

In dit hoofdstuk zijn een aantal aspecten van het Kenniscentrum aan de orde gekomen. Ik ben ingegaan op visie die het Kenniscentrum en de afzonderlijke participanten hebben op ontwikkelingssamenwerking en de rol die religie daarbinnen zou kunnen spelen. Volgens de geïnterviewden is er een groot gebrek aan kennis over religie. Het Kenniscentrum wil door middel van reflectie en in samenwerking met partners uit ontwikkelingslanden komen tot een nieuwe visie op ontwikkelingssamenwerking. Het Kenniscentrum is van mening dat door naar de stem van mensen in ontwikkelingslanden te luisteren de effectiviteit van ontwikkelingssamenwerking wordt vergroot. Reflectie op de betekenis van religie binnen ontwikkelingssamenwerking is echter niet vrijblijvend, maar leidt tot de vorming van nieuwe kennis. Deze kennis is van invloed op het ontwikkelingsvertoog.

Ontwikkelingsantropoloog Grillo is van mening dat ontwikkelingsvertogen niet slechts van bovenaf beïnvloed worden, maar ook op microniveau en door de handelingen van individuen. De organisaties die als participant optreden binnen het Kenniscentrum waren los van het Kenniscentrum al bezig met de vraag wat de rol van religie binnen ontwikkelingssamenwerking zou moeten of kunnen zijn. Door hun krachten te bundelen in het Kenniscentrum Religie & Ontwikkeling hebben ze meer invloed op het ontwikkelingsvertoog.

Mensen in de westerse samenleving hebben volgens de geïnterviewden, mede door het proces van secularisatie, hun antenne verloren voor het belang van religie in het leven van mensen. Dit heeft volgens de geïnterviewden geresulteerd in een versmalling van het begrip ontwikkeling. Tegenwoordig is er veel kritiek op de secularisatietheorie. De geïnterviewden ondersteunen de kritiek volledig. Met het moderniseren van de samenleving is religie volgens hen

allerminst van het toneel verdwenen. Volgens de geïnterviewden bestaat er na de aanslagen van 11 september 2001 een hernieuwde aandacht voor religie.

Tijdens de interviews werd regelmatig het onderwerp migranten aangehaald. Enkele participanten zouden graag nauwer samenwerken met migrantenorganisaties in Nederland. Er bestaat echter een groot verschil in achtergrond en ervaring tussen de (voornamelijk) grotere ontwikkelingsorganisaties als Cordaid en ICCO en migrantenorganisaties. Deze samenwerking dient nader onderzocht worden.

Door te benadrukken dat de Nederlandse samenleving met de komst van migranten wordt geconfronteerd met mensen voor wie religie een belangrijke plaats inneemt, wilden de geïnterviewden benadrukken dat religie ook in Nederland een belangrijk issue is. De kritiek die het Kenniscentrum uit op het ontwikkelingsbeleid wordt op deze manier gevoed door discussies over de rol van religie in de Nederlandse samenleving. Daarnaast krijgen westerse ontwikkelingsorganisaties te maken met vragen van partnerorganisaties uit ontwikkelingslanden over hun visie op de rol van religie binnen ontwikkelingssamenwerking. Mede door deze factoren kwamen de participanten tot de oprichting van het Kenniscentrum Religie & Ontwikkeling.

Het Kenniscentrum bestaat uit organisaties met verschillende religieuze achtergronden. Hoewel het seculier wetenschappelijke ISS vanaf het begin betrokken was bij het Kenniscentrum heeft het uiteindelijk besloten niet deel te nemen als participant. De reden hiervoor was dat dan als enig seculiere organisatie betrokken zou zijn in een initiatief dat verder bestaat uit organisaties met een religieuze achtergrond. Voor de diversiteit aan religieuze organisaties binnen het Kenniscentrum is bewust gekozen omdat men binnen ontwikkelingssamenwerking ook met een enorme diversiteit aan religies geconfronteerd wordt. De diversiteit vergroot volgens de geïnterviewden de resultaten die het Kenniscentrum kan behalen.

De geïnterviewden benadrukten tijdens de interviews regelmatig de goede verhouding die er onderling bestaat. Het Kenniscentrum is een jonge organisatie waarin diverse religieuze achtergronden samenkomen. Om tot een onderling vertrouwen te komen is het belangrijk het onderlinge respect uit te drukken. Naast het verschil in religieuze achtergrond herkent men in de andere organisaties ook een bondgenoot. Alle participanten zijn religieus geïnspireerde organisaties en worden vanuit een gesecculariseerde samenleving geconfronteerd met soortgelijke vragen. De wil om 'elkaar te vinden' is daardoor aanwezig, ondanks de verschillen.

De diversiteit binnen het Kenniscentrum is ook terug te vinden in de brede definitie van religie die door de initiatiefnemers is opgesteld. Hier kunnen alle participanten aansluiting bij vinden en dat is belangrijk voor de onderlinge verhoudingen. Er is bewust gekozen om in de definitie niet de institutionele kant van religie te benadrukken omdat die volgens de

geïnterviewden niet omvat wat religie voor veel mensen inhoudt. Een institutionele variant van religie is vanuit Westers perspectief vaak beter hanteerbaar binnen de praktijk van ontwikkelingssamenwerking dan een definitie die ingaat op het bestaan van een onzienlijke wereld bewoond door geesten. Het zal moeten blijken hoe Kenniscentrum met dit dilemma om zal gaan.

Bij de oprichting van het Kenniscentrum is er bewust voor gekozen om onafhankelijk van het Kennisforum Religie & Ontwikkelingsbeleid te werken. Het Kenniscentrum is hierdoor volgens de geïnterviewden niet afhankelijk van de hiërarchische verhouding die bestaat tussen ministerie en particuliere organisaties. Toch is het Kenniscentrum niet volledig onafhankelijk omdat de meerderheid van de betrokken organisaties in een afhankelijkheidsrelatie tot het Ministerie van Buitenlandse Zaken staat.

De participanten van het Kenniscentrum zien het Kenniscentrum als een kennismakelaar met een duidelijke netwerkfunctie. Hoewel men geen nieuwe participanten binnen het Kenniscentrum wil verwelkomen, is de wens groot om samen te werken met wetenschappelijke instellingen, NGO's en religieuze organisaties. Het Kenniscentrum zal dan optreden als spin in het web. Enkele geïnterviewden geven aan het Kenniscentrum, juist door de veelkleurigheid, een spannend initiatief te vinden. Men is benieuwd hoe dit in de toekomst gaat uitwerken.

5 Conclusie

5.1 Inleiding

Het doel van deze scriptie was om meer inzicht te krijgen in de rol van religie binnen ontwikkelingssamenwerking. Bij de uitwerking hiervan heb ik mij gericht op het Kenniscentrum Religie & Ontwikkeling. Tijdens mijn onderzoek had ik de volgende vraagstelling voor ogen: *Welke positie wil het Kenniscentrum Religie & Ontwikkeling innemen binnen de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking?* Aan de hand van een aantal deelvragen zoals verwoord in de inleiding kom ik in deze conclusie tot de beantwoording van mijn vraagstelling.

5.2 Ontwikkelingssamenwerking

Enkele jaren na de Tweede Wereldoorlog zette Nederland haar eerste stappen op het terrein van de ontwikkelingshulp. Deze eerste jaren vormden een overgang tussen het afscheid nemen van een koloniale periode en het begin van een nieuwe politiek. In de beginjaren van de ontwikkelingshulp lag de nadruk vooral op economische ontwikkeling waarbij de visie bestond dat arme landen een economische stimulans nodig hadden om op het niveau van de ontwikkelde landen te komen. In de jaren erna veranderde dit doordat ook andere thema's bij het ontwikkelingsbeleid werden betrokken. Door internationale en nationale politieke omstandigheden wisselde de mate van aandacht voor deze thema's in de loop der jaren. Ontwikkelingssamenwerking bereikt vandaag de dag bijna alle aspecten van de samenleving.

Sinds het begin van het nieuwe millennium wordt op het Ministerie van Buitenlandse Zaken aandacht besteed aan het onderwerp religie en ontwikkeling. Er zijn sinds Minister voor Ontwikkelingssamenwerking Van Ardenne in 2002 aantrad workshops over dit thema georganiseerd. Verder vroeg de minister in 2005 de Adviesraad Internationale Vraagstukken om een adviesrapport over hoe om te gaan met de invloed van cultuur en religie op ontwikkeling. De Adviesraad heeft daarop een aantal adviezen uitgebracht waarvan de minister er enkele tot praktische uitvoering heeft laten komen. Naar aanleiding van al deze genoemde activiteiten is in 2005 het Kennisforum Religie & Ontwikkelingsbeleid opgericht. Dit forum is een initiatief van minister Van Ardenne, Bureau Beleidsvorming Ontwikkelingssamenwerking en een aantal particuliere organisaties. Zoals uit het bovenstaande valt te lezen is mede door de activiteiten en invloed van Minister voor Ontwikkelingssamenwerking Agnes van Ardenne de afgelopen jaren een politiek klimaat ontstaan waarin ruimte was om in debat te gaan over religie en ontwikkelingssamenwerking.

5.3 Kenniscentrum Religie & Ontwikkeling

Eén van de organisaties die tijdens de kabinetsperiode van Minister Van Ardenne werd opgericht, is het Kenniscentrum Religie & Ontwikkeling. De participanten van dit Kenniscentrum zijn Cordaid, ICCO, de Islamitische Universiteit Rotterdam, Seva Network Foundation en Stichting Oikos. Het Institute of Social Studies was betrokken bij de oprichting, maar werd uiteindelijk geen participant. Onafhankelijk van het hierboven genoemde Kennisforum Religie & Ontwikkelingsbeleid werkten deze organisaties al enige jaren met elkaar samen op het thema religie en ontwikkeling. Na een formele aankondiging in 2004 werd het Kenniscentrum in 2005 officieel opgericht.

De initiatiefnemers van het Kenniscentrum hebben kritiek op het huidige ontwikkelingsbeleid. Zij zijn van mening dat in de praktijk van ontwikkelingssamenwerking, bewust of onbewust, een westers ontwikkelingsmodel wordt overgedragen doordat mensen in de westerse samenleving mede door het proces van secularisatie, hun antenne hebben verloren voor het belang van religie in het leven van mensen. Het Kenniscentrum is van mening dat er in de Westerse samenleving sprake is van een marginalisering van religie die doorwerkt op het gebied van duurzame ontwikkeling. Vertaald naar de Nederlandse samenleving constateren zij dat seculiere Nederlanders zich nauwelijks een voorstelling kunnen maken van de betekenis van religie in het leven van religieuze landgenoten, in het bijzonder dat van migranten. Mede dankzij kritiek die de laatste jaren vanuit godsdienstsociologische hoek op de secularisatiethese wordt geleverd, voelt het Kenniscentrum zich gesterkt in haar roep om meer aandacht voor het onderwerp religie.

De participanten van het Kenniscentrum willen daarom nadenken over de betekenis die religie kan hebben op duurzame ontwikkeling, internationale samenwerking en samenlevingsopbouw. Samen met partners uit ontwikkelingslanden en wetenschappelijke instellingen en NGO's wil het Kenniscentrum komen tot een nieuwe visie op ontwikkelingssamenwerking teneinde de effectiviteit van ontwikkelingssamenwerking te vergroten. Discussies die spelen over de rol van religie in de Nederlandse samenleving worden daarbij meegenomen.

5.4 Vertogen

De oprichting van het Kenniscentrum en het feit dat religie op de politieke agenda staat bij het Ministerie van Buitenlandse Zaken illustreren verschuivingen in de gangbare vertogen over ontwikkelingssamenwerking in Nederland. Vertogen zijn manieren van spreken en denken over een bepaald onderwerp. Vertogen zijn altijd gelegen binnen bredere historische en politieke omstandigheden. Uitspraken binnen een vertoog moeten daarom worden bevraagd op de

manieren van kijken die ze representeren. Op deze manier wordt rekening gehouden met de manier waarop macht de sociale werkelijkheid kan beïnvloeden. In deze scriptie nemen vertogen over religie en ontwikkeling een centrale plek in. De ideeën en activiteiten van het Kenniscentrum Religie & Ontwikkeling heb ik vooral geprobeerd te analyseren door de vraag te stellen welke visies en manieren van spreken ten grondslag liggen aan de motieven, doelen en het optreden van de verschillende partners in het Kenniscentrum en hoe deze zijn ingebed in de maatschappelijke context waarin ze zich voordoen.

In hoofdstuk twee hebben we kunnen zien dat het ontwikkelingsvertoog zowel door professionele ontwikkelaars als door actoren op microniveau wordt beïnvloed. Wanneer we dit uitgangspunt gebruiken bij het analyseren van de aandacht die gevraagd wordt voor het onderwerp religie en ontwikkeling zien we dat zowel het Ministerie van Buitenlandse Zaken als het Kenniscentrum Religie & Ontwikkeling invloed uitoefenen: Door de aandacht die Minister voor Ontwikkelingssamenwerking Van Ardenne aan het onderwerp heeft gegeven is een klimaat ontstaan waarvan organisaties als het Kenniscentrum gebruik kunnen maken in hun roep om aandacht voor de rol van religie binnen ontwikkelingssamenwerking. Andersom wordt het Ministerie in het voeren van haar beleid ook beïnvloed door NGO's en organisaties als het Kenniscentrum. Er is dus sprake van een wisselwerking en wederzijdse beïnvloeding. In deze scriptie heb ik mij beperkt tot en met het derde kabinet Balkenende. Nu de CDA minister Van Ardenne in het vierde kabinet Balkenende heeft plaatsgemaakt voor PvdA minister Koenders zou het interessant zijn om te bestuderen of het gunstige klimaat waarin het Kenniscentrum opereert verandert en zo ja, of dit invloed heeft op het succes van het Kenniscentrum.

De participanten van het Kenniscentrum hebben gezamenlijk meer invloed op het ontwikkelingsvertoog dan wanneer zij afzonderlijk de aandacht hadden willen vestigen op het onderwerp religie en ontwikkeling. Hoewel de participanten van het Kenniscentrum hebben aangegeven op dit onderwerp graag samen te werken met particuliere organisaties, benadert het Kenniscentrum het ontwikkelingsvertoog als een groep religieus geïnspireerde organisaties. Het is daarom niet verrassend dat zij meer aandacht willen voor de factor religie binnen het ontwikkelingsvertoog. Wanneer hun stem binnen het ontwikkelingsvertoog gehoord wordt, betekent dit immers ook een erkenning voor de religieuze identiteit van de eigen organisatie in Nederland.

5.5 Eénheid in verscheidenheid

Het Kenniscentrum is een jonge organisatie die bestaat uit organisaties die qua achtergrond en ervaring van elkaar verschillen. Zo is er verschil in (religieuze) achtergrond maar ook in omvang

en ervaring. Organisaties zoals Cordaid, ICCO en Oikos hebben een lange staat van dienst op het gebied van ontwikkelingssamenwerking terwijl de Islamitische Universiteit Rotterdam en Seva Network Foundation nieuwkomers zijn en daardoor veel energie nodig hebben voor interne zaken. Het Institute of Social Studies was vanaf het begin als enige seculiere organisatie betrokken bij het Kenniscentrum. Uiteindelijk is door het ISS besloten om nauw betrokken te blijven, maar niet als participant deel te nemen aan het Kenniscentrum. De reden hiervoor was dat het dan als enige seculiere organisatie betrokken zou zijn in een initiatief dat verder bestaat uit organisaties met een religieuze achtergrond.

De verschillen tussen de organisaties kunnen dus spanningen opleveren. Wat echter opviel tijdens mijn onderzoek was dat de participanten regelmatig benadrukten dat er een goede onderlinge verhouding bestaat en dat men veel respect ervaart. Dit is belangrijk voor het opbouwen van een vertrouwensband. Ook uit de definitie van religie die door de initiatiefnemers is opgesteld, blijkt de wil om elkaar te vinden ondanks de verschillen. De definitie is breed opgesteld zodat alle participanten er aansluiting bij kunnen vinden.

In hoofdstuk twee kwam de antropoloog Asad naar voren die stelde dat het geven van een universele a-historische definitie van religie onmogelijk is omdat deze altijd het bijproduct is van historische en politieke omstandigheden. De participanten zijn ook van mening dat het opstellen van een definitie van religie een gevoelige aangelegenheid is en willen de definitie die ze opgesteld hebben niet als een statisch begrip hanteren maar openstaan voor aanpassing op basis van reflectie en nieuwe inzichten die worden opgedaan door met zuidelijke partners in gesprek te gaan.

Door hiervoor te kiezen zou de idee kunnen ontstaan dat het Kenniscentrum een bijzonder relativistische opvatting heeft ten aanzien van de definitie van religie en geen stelling wil nemen. Naar mijn mening is dit niet het geval maar koesteren de participanten werkelijk de wens om zich te laten bevragen en inspireren door in gesprek te gaan met organisaties die een andere visie hebben. De wens om elkaar te vinden is groter dan de wens om de eigen visie op de voorgrond te zetten. Dit zou tot onderlinge spanningen kunnen leiden. Aangezien mijn onderzoek heeft plaatsgevonden in de oprichtingsfase van het Kenniscentrum kan ik niet inschatten in hoeverre dit gaat gebeuren. Het zou interessant zijn hier verder onderzoek naar te verrichten juist omdat dit een proces is dat niet enkel op het niveau van het Kenniscentrum plaatsvindt, maar ook in breder perspectief in een globaliserende wereld waar conflicten vaak ontstaan uit onderlinge verschillen die bestaan.

Het Kenniscentrum wil optreden als kennismakelaar met een duidelijke netwerkfunctie. Het wil daarbij samenwerken met wetenschappelijke organisaties, NGO's en andere religieuze

organisaties. Er is bewust voor gekozen om onafhankelijk van het Kennisforum Religie & Ontwikkelingsbeleid te werken omdat men niet afhankelijk wil zijn van overheidsbeleid. Opgemerkt dient te worden dat een aantal organisaties uit het Kenniscentrum zich tot het Ministerie verhouden in een afhankelijkheidsrelatie. Zij ontvangen immers geld uit het medefinancieringsstelsel. In hoeverre dit en het aantreden van een PvdA Minister voor Ontwikkelingssamenwerking in het huidige kabinet Balkende invloed zal hebben op activiteiten van het Kenniscentrum zal nog moeten worden gezien.

In 2008 houdt het Kenniscentrum een tussentijdse evaluatie waarin gekeken wordt of het Kenniscentrum de doelstelling, zoals verwoord in het Achtergronddocument, heeft behaald. Tevens wordt in deze periode een nieuw werkplan opgesteld. Ik kijk uit naar beide!

Bibliografie

- Adviesraad Internationale Vraagstukken, *De Invloed van Cultuur en Religie op Ontwikkeling. Stimulans of Stagnatie?*, nummer 42, juni 2005.
- Arce, A., en Long, N., *Anthropology, Development and Modernities. Exploring discourses, counter-tendencies and violence*, Londen/New York, 2000.
- Ars, B., 'God blijft nodig in de hulp', *Internationale Samenwerking* (2005) 12-19.
- Ardenne, A. van, 'Grensverlegging in Ontwikkelingssamenwerking', *Internationale Spectator* LVIII nr 5 (2004) 231-237.
- Ardenne, A. van, 'Het is kortzichtig om religie te verwaarlozen', *NRC Handelsblad* (10 september 2005) 15.
- Arnal, W.E., 'Definition', in: W. Braun en R. T. McCutcheon eds, *The Guide to the study of religion* (London/New York, 2000) 21-34.
- Asad, T., 'Anthropological conceptions of religion: reflections on Geertz', *Man*, vol. 18, No. 2 (Jun., 1983).
- Asad, T., *Formations of the secular. Christianity, Islam, Modernity*, 2003.
- Berger, M.S., *Religion and development aid: The special case of Islam*, Clingendael Institute, 2006.
- Berger, P.L., *The desecularization of the world. Resurgent religion and world politics*, Washington 1999.
- Boele van Hensbroek, P., 'Doelstellingen voor beleid op het gebied van Cultuur en Ontwikkeling', *Filosofie & Praktijk* Jg. 24 (2003) 30-9.
- Borg, M.B. ter, 'Religie in Nederland na 1945: de sociaal-culturele achtergronden. Een cultuur-sociologische schets' (conceptversie), in: E. Borgman red, *Handboek Religie in Nederland* (Te verschijnen in 2008) 1-21.
- Braun, W., McCutcheon, R.T., *Guide to the Study of Religion*, London/New York, 2000.
- Buijs, G.J., *Als de olifanten vechten: denken over ontwikkelingsamenwerking vanuit christelijk perspectief*, 2001.
- Buijs, G.J., 'Religion and development', in: O. Saleminck, A. van Harskamp en A.K. Giri (eds), *The development of religion/The religion of development* (Delft 2004) 101-108.

- Donk, W. van der en R. Plum, 'Begrippen, theorieën en disciplinaire benaderingen', in: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*, (Amsterdam 2006), 25-54.
- Escobar, A., *Encountering development. The making and unmaking of the third world*, Princeton/New Jersey 1995.
- Gardner, K. en D. Lewis, *Anthropology, Development and the post-modern challenge*, London, Chicago 1996.
- Geertz, C., 'Religion as a cultural system', in: C. Geertz, *The interpretation of culture*, (Londen 1973) 87-126.
- Grillo, R.D. en R.L. Stirrat, *Discourses of Development. Anthropological perspectives*, Oxford/New York 1997.
- Handelingen Tweede Kamer, 1974-1975, 13100, Hoofdstuk V, nr.2, 76.
- Hoebink, P.R.J., *Geven is nemen. De Nederlandse ontwikkelingshulp aan Tanzania en Sri Lanka*, Nijmegen 1988.
- Korff, R. en H. Schrader, 'Does the end of development revitalise history?', in: O. Salemink, A. van Harskamp en A.K. Giri (eds), *The development of religion/The religion of development* (Delft 2004) 9-17.
- Ministerie van Buitenlandse Zaken, *Resultaten in ontwikkeling: Rapportage 2004*, Den Haag 2005.
- Ministerie van Buitenlandse Zaken, *Een wereld van verschil*, Den Haag 1990.
- Ministerie van Buitenlandse Zaken, *Een wereld in geschil*, Den Haag 1993.
- Minister voor Ontwikkelingssamenwerking, *Nota Aan Elkaar Verplicht*, Den Haag 2003.
- Ministerie van Buitenlandse Zaken, *Een wereld van verschil*, Den Haag 1990
- Nas, P.J.M., *Ontwikkelingssamenwerking in sociaal wetenschappelijk perspectief. De toepassing van de theorie en de theorie van de toepassing*, Bussum 1997.
- Nekkers, J.A., Malcontent, P.A.M. (red.), *De geschiedenis van vijftig jaar Nederlandse ontwikkelingsamenwerking 1949-1999*, Den Haag 1999.
- Norris, P. en R. Inglehart, *Sacred and Secular. Religion and Politics Worldwide*, Cambridge 2004.
- Quarles van Ufford, P., Kumar Kiri, A., *A moral critique of development. In search of global responsibilities*, Londen/New York 2003.

- Rew, A., 'The Donors' discourse: Official social development knowledge in the 1980's', in: R.D. Grillo, en R.L. Stirrat (red.), *Discourses of development. Anthropological perspectives* (Oxford/New York 1997) 81-106.
- Salemink, O. (red.), *The development of religion/ the religion of development*, 2004.
- Stremmelaar, A. en R. Woltering 'Religie als motor voor verandering', in: *ZemZem. Tijdschrift over het Midden-Oosten, Noord-Afrika en Islam*, Jg 2 nr3 (2006) 114-123.
- Vlasblom, D., 'Een vrome explosie', in: *NRC Handelsblad* (22/23 oktober 2005).

Websites:

- http://www.cordaid.nl/Over_ons/Cordaid/Index.aspx?mId=5741, 27 juli 2007.
- www.icco.nl, 27 juli 2007.
- http://www.iss.nl/about_iss, 27 juli 2007.
- <http://www.iur.nl/nl/showcontent.asp?id=113>, 27 juli 2007.
- www.religion-and-development.nl, 27 juli 2007.
- http://www.sevanetwork.net/index.php?option=com_content&task=view&id=48&Itemid=84, 27 juli 2007.
- <http://www.stichtingoikos.nl/?nid=20000>, 27 juli 2007.

Overig:

- Achtergronddocument 05RO033, toegestuurd gekregen door medewerker Kenniscentrum.
- Convenant Kenniscentrum religie & ontwikkeling, toegestuurd gekregen door medewerker Kenniscentrum.